

L. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅՆՈՐԵՆ
ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ ՃԱՆԱԶՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1915-2000 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ

Լ Ա ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅՆՈՐԵՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ
ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1915-2000 թթ.)

A // 86327

Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ. Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2000 թթ.), 77 էջ

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
դոկտոր Ա. Ս. Մակարյան

Հայ ժողովուրդը երրորդ հազարամյակ է քնակոխում բազմադարյան երազանքը իրականություն դարձած՝ վերականգնելով անկախ ազգային պետականությունը, որը ձեռք բերվեց բազմաթիվ սերունդների հերոսական պայքարի, մաքառումների և քափված արյան զնով:

Առաջին հազարամյակը հայերի համար ավարտվեց պետականության կորստով, երկրորդ հազարամյակը՝ պետականության վերականգնումով: Երրորդ հազարամյակը սկսվում է առանց ավանդական աշխարհաքաղաքական և պատմաէթնիկական գործոնների փոփոխության:

Երկրորդ հազարամյակից երրորդ հազարամյակ որպես դժվարին ժառանգություն հայ ժողովուրդը իր հետ տանում է իր «պատմական բեռը»՝ որպես ռազմավարական ծրագիր հանդիսացող Հայկական հարցը և Հայոց ցեղասպանության դատապարտման խնդիրը:

Ցեղասպանություններ կատարվել են մարդկության պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում, սակայն դրանք հատկապես ակնառու դարձան 20-րդ դարում: Այդ դարը շատ առումներով ողջամիտ և առաջադիմական լինելով հանդերձ, նաև ցեղասպանության դարաշրջան էր, երբ տարբեր քաղաքական ռեժիմներում ազգայնամոլությունը խլեց միլիոնավոր մարդկային կյանքեր: Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ ցեղասպանությունը 20-րդ դարի քաղաքական զենքն էր: Փաստորեն քսաներորդ դարում բռնի մահերի հիմնական պատճառը ցեղասպանությունն էր:

Չզիտես ինչու, շատերը այն սխալ պատկերացումն ունեն, որ ցեղասպանությունը պարզունակ, մի ինչ-որ տեղ անասնական կամ պարզապես խելագար գործողություն է: Սակայն ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, ցեղասպանությունը պահանջում է մեծ կազմակերպվածություն՝ այն իրականացնելու և մտավոր կարողություն ու հմտություն՝ կատարվածը վերջում ժխտելու համար: Ցեղասպանություն իրականացնելիս նախապես կազմակերպիչները ամեն ինչ մանրամասնորեն հաշվարկում են: Նախ և առաջ նախապատրաստողները ընտրում են հարմար պահ իրենց ծրագիրը իրագործելու համար:

Այսօր արդեն, երբ միջազգային հանրությանը քաջածանոթ է ցեղասպանությունների պատմությունը, մի բան պարզ է, որ ցեղասպանությունը կարող են ծրագրել և իրագործել ինչպես հետամնաց,

այնպես էլ առաջադեմ հասարակություններում:

Այժմ, երբ քակոյտում ենք 21-րդ դար, մեզ համար պարզ ու հասկանալի պետք է լինի այն կարևոր իրողությունը, որ ցեղասպանությունները բնութագրող երևույթները միտվում են նաև այսօր և եթե չձեռնարկվեն անհրաժեշտ միջոցառումներ, ապա կշարունակվեն և լայն քափ կստանան նաև մեր օրերում: Մենք պարտավոր ենք հիշել արդեն կատարված ցեղասպանություններն առնվազն հետևյալ պատճառներով՝

Առաջին. հիշողությամբ մենք հարգում ենք զոհերի հիշատակը և ընդգծում մեր մարդկային լինելը:

Երկրորդ. կատարված ցեղասպանությունները մոռանալ, նշանակում է խրախուսել այն իրականացնողներին:

Երրորդ. մոռանալ ցեղասպանությունները, նշանակում է չհոգալ ապագայում այն կանխելու մասին և դիտել ցեղասպանությունը որպես պատահական երևույթ:

Չորրորդ. ցեղասպանությունների մասին ճիշտ պատկերացումներ և գիտելիքներ ունենալը հնարավորություն կտան այն ճանաչել վաղ դրսևորումներից և կանխել դրանք, քանի դեռ չի կատարվել անուղղելին:

Այս բոլոր առումներով խիստ ուսուցողական է Հայոց 1915-1923թթ. ցեղասպանությունը:

Դեռևս 1915թ. փետրվարին երիտասարդ թուրքերի գաղափարական առաջնորդներից դոկտոր Նազըմը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի փակ նիստում հանդես գալով, ուղղակի կոչ արեց. «Անհրաժեշտ է, որ երկրի վրա ոչ մի հայ չմնա և պետք է վերանա Հայաստան հասկացողությունը: Հիմա պատերազմ է, երբեք ավելի լավ հնարավորություն չենք ունենա: Չպետք է ուշադրություն դարձնել մամուլի բողոքներին կամ երկյուղ կրել Մեծ տերությունների միջամտությունից: Կատարվածից հետո այլևս ոչ մի միջամտություն նշանակություն չի ունենա: Գործողությունները պետք է հանգեցնեն հայության ամբողջական ոչնչացմանը և կարևոր է, որ մեկ հայ նույնիսկ չփրկվի: Հավանաբար ձեզանից ոմանք գազանություն կհամարեն այդքան հեռուն գնալը: Կարող եք հարց տալ, ի՞նչ վնաս են տալու երեխաները, ծերերը, հիվանդները: Կամ գուցե գտնում եք, որ միայն մեղավորները պետք է պատժվեն... Աղաչում են, պարոններ, թույլ մի գտնվեք: Տեղի մի տվեք զգացմունքայնությանը: Հակառակ դեպքում կործանման կգնանք մենք»:

Անօգնական ու դիմադրելու անկարող հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը ձեռնարկեց իսպառ

բնաջնջելու քաղաքականություն:

1915թ. վերջերին արդեն ողջ արևելյան Թուրքիան ծածկված էր հազարավոր չքաղված դիակներով: Այսօր էլ Էրզրումից մինչև Սի-րիա, Տեր-Չոքի ավազուտները ներառյալ, եթե փորձենք բրչի մի հար-վածով մաքրել հայերի տեղահանության ողջ ճանապարհի վրայի հողածածկը, ապա մեզ կհառնեն իրենց գերեզմանը չունեցող զոհերի զանգերն ու ոսկորները:

Արդեն 1915թ. կեսերին միջազգային հանրությունը քաջա-տեղյակ էր հայոց ցեղասպանության մասին: Այն բողոքելի հնարա-վոր չէր: 1915թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստա-նի կառավարությունները միացյալ հանդես եկան հրապարակային նախազգուշացմամբ՝ ուղղված Թուրքիայի կառավարությանը: Այդ հայտարարությունը այսօր կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանու-թյունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, որը հրատարակվելով աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում ազդարարեց, որ «Հայաստանում տեղի են ունեցել հայերի կոտորածներ՝ քրդերի և թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թող-տվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ...»¹:

Առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տե-րությունները հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեցին որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կող-մից կատարած նոր հանցագործություններ, որոնց համար «... անձ-նական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավա-րության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխա-նությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածնե-րին»:

Խոշոր տերությունների այս հայտարարությունը անկասկած պատմության մեջ մնաց որպես առաջին լուրջ պարտավորությունը կոտորածների կազմակերպիչներին պատժելու գործում, որը հավա-նաբար կարող էր իրականացվել միմիայն պատերազմի ավարտից հետո: Այն ուղղակի ընդունում էր օսմանյան իշխանությունների մեղ-սակցությունը, նրանց բացահայտ թողտվությունը և ուղղակի համա-գործակցությունը հանցագործություններին: Փաստորեն արձանա-գրվեց ու ստեղծվեց միջազգային իրավունքի մի նոր հենք, որը հե-տագայում որպես սկզբունքային իրավական մի չափանիշ, ծառայեց մացիստական պարագլուխներին Նյուրնբերգում դատապարտելու

¹ The Armenian Genocide. Documents and Declarations 1915-1995, Compiled with an Introduction by Harut Sassounian, Los Angeles, 1995, p. 64.

համար:

Այդ հայտարարությունը շատ ուշ, երեսուներեք տարի անց իր քողարկված արտահայտությունը գտավ 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կողմից ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու մասին Կոնվենցիայում:

Երիտրուպերի կառավարությունը 1915-1917 թվականներին կատարած մեղսագործությունների առումով մեղադրվում է Հայոց ցեղասպանության մեջ:

Ցեղասպանության ճանաչումն ինքնին ցեղասպանության դեմ պայքարի մի հիմնավոր միջոց է, որը մարդու ապահով գոյատևման իրավունքի հաստատումն է:

Ցեղասպանության իրողության բացահայտումը և մերկացումը դժվարացնում է նրանց գործը, ովքեր հակված են քաբքնել ու քողարկել իրենց դիրքորոշումը: Ցեղասպանության բացահայտ և անկողմնապահ հիմնավորումը նպաստում է այն ճանաչելու խնդրին: Կասկած չի հարուցում այն համընդհանուր տեսակետը, ըստ որի ցեղասպանության ոճրի մեղադրանքը մնում է մի առկա իրողություն, որը պետք է բազմակողմանի քննարկվի և եթե այն հաստատվի, ապա պետք է նաև համապատասխան ձևով և հրապարակայնորեն ճանաչվի պատասխանատու պետությունների կողմից:

Սակայն ժողովուրդների պատմական հիշողությունը ունի հավերժական ծալքեր, որոնց խորքերում ամուր պահպանվում են իրենց մշտապես զգացնել տվող չսպիացած վերքերը: Ենթադրել, թե 1915 թվականի ցեղասպանությունը սոսկ մի սարսափահար հիշողություն է, որը մխրճվել է ու մնացել հայ ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ և այսօրվա հայ մարդու աշխարհընկալման վրա ոչ մի ազդեցություն չի թողել, սխալված կլինենք:

1999թ. գարնանը Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտը և Գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտը հատուկ հարցաթերթիկի միջոցով կազմակերպեցին քանգարանի այցելումներին ուղղված հարցումներ, որոնց մասնակցեց 3000 մարդ: Հարցաթերթիկը, որը լրացվում էր հարցերի պատասխանները ընդօժեյու միջոցով, կազմված էր տասնվեց հիմնական և իննսուներկու ենթահարցերից: Ստորև ներկայացնում ենք հարցաթերթիկի բուն բովանդակությունը և հարցերի պատասխանները ըստ տոկոսային հարաբերության՝ հարցմանը մասնակցած 3000 այցելուների հաշվարկով:

1. Ունե՞ք արդյոք այն զգացումը, որ ցեղասպանություն վերապրած ժողովրդի ներկայացուցիչ եք

ա. Այո	85%
բ. Ավելի շուտ այո	8,6 %
գ. Ոչ այնքան	1,9%
դ. Ոչ	1,2%
ե. Դժվարանում եմ պատասխանել	3,3%

2. Ի՞նչ զգացմունքներ, տրամադրություններ է առաջացնում Ձեզ մոտ ապրիլի 24-ը, որը նշվում է որպես հայկական ցեղասպանության գոհերի հիշատակի օր (կարելի է նշել մի քանի պատասխան) .

ա. Կորստի, ցավի, ափսոսանքի	51,4%
բ. Ծնշվածության, վախի ու անգորության	2,5%
գ. Ապագայի նկատմամբ անվստահության ու անօգնականության	4,9%
դ. Բողոքի ու վճռականության	12,0%
ե. Ատելության	5,1%
զ. Վրեժի ու հատուցման	10,1%
է. Չի ուսալքվելու և ապագայի նկատմամբ լավատեսության	5,3%
ը. Մերոնդների առջև պատասխանատվության ու ապահով ապագա ունենալու հաստատականության	5,9%
թ. Իրականությունը սթափ գնահատելու	0,8%
ժ. Այլ պատասխան (նշեք)	0,4%
ժա. Դժվարանում եմ պատասխանել	1,5%

3. Կարո՞ղ եք համեմատել Ձեր զգացումներն ու եղեննի հոգեբանական ընկալումն այսօր և 10 տարի առաջ

ա. Դարձել եմ ավելի զգայուն ու դյուրագրգիռ	25,9%
բ. Ավելացել է անվստահության, անպաշտպանվածության զգացումը	9,2%
գ. Առանձնապես փոփոխություններ չեմ նկատում	16,9%
դ. Ապագային նայում եմ ավելի վստահ և համարձակ	35,3%
ե Այլ պատասխան (նշեք)	4,2%
զ. Դժվարանում եմ պատասխանել	8,6%

4. Որքանո՞վ է Ձեզ անհանգստացնում հայերի նոր ցեղասպանությունը մեր ժամանակներում.

ա. Շատ է անհանգստացնում	53,2%
բ. Որոշ չափով անհանգստացնում է	16,2%
գ. Բոլորովին չի անհանգստացնում	11,1%
դ. Այլ պատասխան (նշեք)	9,4%
ե. Դժվարանում եմ պատասխանել	10,0%

5. Հետևյալ դատողություններից որի՞ հետ եք համաձայն
ա. Թուրքիան և Հայաստանը պետք է ունենան և զարգացնեն նորմալ դրացիական փոխհարաբերություններ, անկախ 1915թ. ցեղասպանության ճանաչումից	13,5%
բ. Կարելի է թուրքական կողմի հետ ունենալ նորմալ տնտեսական, առևտրական հարաբերություններ, միաժամանակ չանտեսելով Հայ Դատը	36,4%
գ. Ավելի իրատես կլինի բավարարվել միայն Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության փաստի ճանաչմամբ ու դրա դատապարտմամբ	8,2%
դ. Հայաստան-Թուրքիա նորմալ հարաբերություններն անհնարին են, քանի դեռ թուրքական կողմը չի ընդունել 1915թ. հայերի ցեղասպանության փաստը ու չի փոխհատուցել վնասները	33,4%
ե. Այլ պատասխան (նշեք)	2,8%
զ. Դժվարանում եմ պատասխանել	5,7%
6. Ձեր կարծիքով, որո՞նք են եղեռնից պաշտպանվածության առավել կարևոր երաշխիքները
ա. Անկախ պետականությունն ու նրա ամրապնդումը	37,5%
բ. Սեփական ուժեղ ու մարտունակ բանակի առկայությունը	27,2%
գ. Ռազմաքաղաքական դաշինքը հզոր պետությունների հետ	1,7%
դ. Նոր քաղաքականությունը հին հարևանների հետ	5,7%
ե. Միջազգային հանրության կարծիքը	2,4%
զ. Հայկական սփյուռքի ազդեցությունը միջազգային ատյանների վրա	4,9%
է. Չոհի հոգեբանության հաղթահարումը	3,6%
ը. Այլ խատասխան (նշեք)	1,2%
թ. Դժվարանում եմ պատասխանել	5,8%
7. Ի՞նչ կարծիք ունեք այն տեսակետի մասին, որ մանկական մասնակրթական հիմնարկներում երեխաներին պետք է զերծ պահել ցեղասպանության թեմաներով դաստիարակչական-քարոզչական գրույցներից
ա. Դա ճիշտ է, ժամանակի ոգուն համապատասխան մոտեցում է	22%
բ. Մանկավարժական տեսակետից խրախուսելի սկզբունք է	16,2%
գ. Սխալ և ոչ հայրենասիրական մոտեցում է	31,3%
դ. Անհեռատես և հակաազգային երևույթ է	12,1%
ե. Այլ պատասխան (նշեք)	5,2%
զ. Դժվարանում եմ պատասխանել	13,2%

8. Ունեցե՞լ եք արդյոք ազգականներ կամ հարազատներ, որոնք տուժել, զոհվել կամ տեղահանվել են 1915թ. հայտնի իրադարձությունների ընթացքում

ա. Այո	64,4%
բ. Ոչ	21,2%
գ. Չգիտեմ	14,4%

9. Ի՞նչ տայավորություններով եք հեռանում Հայոց ցեղասպանության բանգարանից

ա. Թանգարանային ցուցադրությունը հարստացրե՞ց Ձեր գիտելիքները հայոց ցեղասպանության մասին

- Այո	78,4%
- Ոչ	15,5%
- Պատասխան չկա	6,1%

բ. Ցանկություն առաջանո՞ւմ է կրկին լինել բանգարանում

- Այո	70,2%
- Ոչ	23,3%
- Պատասխան չկա	6,5%

դ. Ձեր կարծիքով անհրաժե՞շտ է նոր նյութերով լրացնել ցուցադրությունը

- Այո	80,3%
- Ոչ	13,4%
- Պատասխան չկա	6,3%

10. Ո՞ր երկրից եք

ա. Հայաստանից	89,7%
բ. Այլ (գրել)	10,3%

11. Ձեր նախնիները միշտ բնակվել են այդտե՞ղ, թե տեղափոխվել են այլ երկրից

ա. Բնակվել են	58,9%
բ. Տեղափոխվել են	41,1%

12. Եթե տեղափոխվել են, ապա ե՞րբ

ա. 1915թ. ցեղասպանությունից առաջ	15,7%
բ. 1915թ. ցեղասպանությունից հետո	39,4%
գ. Այլ (նշեք տարեթիվը, եթե կարող եք)	44,2%

13. Ձեր սեռը

ա. Արական	47,8%
բ. Իգական	52,2%

14. Տարիքը

ա. 18-30	32,8%
բ. 31-45	30,1%

գ. 45-60	25,1%
դ. 61 և ավելի	12,1%
15. Կրթությունը	
ա. Միջնակարգ	32,6%
բ. Բարձրագույն	67,4%
16. Զբաղվածությունը	
ա. Բանվոր	8%
բ. Ծառայող	14,5%
գ. Մտավորական	18,1%
դ. Չինվորական	3,1%
ե. Սովորող-ուսանող	22,9%
զ. Գործարար մարդ	10,9%
է. Գործազուրկ	7,3%
ը. Տնային տնտեսուհի, թոշակառու	13,8%
թ. Այլ	1,4%

Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կրեց քանակական և որակական լուրջ փոփոխություններ, Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը զրկվեց հայրենիքից ու կորցրեց իր բնօրրանը համարվող տարածքներից, ինչպես նաև ունեցվածքից: Լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցավ ժողովրդի կենդանի մնացած մի հատվածի հոգեբանության, նրա հասարակական և քաղաքական մտածելակերպի, հոգևոր կերտվածքի բուն էության մեջ, ինչպես Հայրենիքում, այնպես էլ Սփյուռքում: Հայ ժողովուրդը մասնատվեց երկու մասի: Ողջ մնացած հայերը դատապարտված էին աշխարհով մեկ սփռվելու և թափառական կյանքի, անխուսափելի ուժացման երկրորդ հայրենիքում՝ դեմ առ դեմ կանգնելով աշխարհի քար անտարբերության հանդեպ:

Եթե պատմական հիշողության կտրվածքում ցեղասպանությունը միգրացիոն միայն ծանր հուշ է, ապա սոցիալ-հոգեբանական կտրվածքում ձևավորվեցին ազգային նկարագրի կարևորագույն գծեր:

Ցեղասպանությունը վերապրած յուրաքանչյուր հայ, ցեղասպանությանը զոհ դարձած յուրաքանչյուր ընտանիքի ժառանգորդ, արդարացիորեն պահանջում և ձգտում է իր նկատմամբ կատարված ոճրագործությունների հեղինակների կամ նրանց իրավահաջորդների կողմից ցեղասպանության ճանաչումը: Եվ որքան այս անարդարությունը խորն է և երկար է թաքցվում, այնքան ավելի խորն է նրա ճանաչման ձգտումը և ցանկությունը: Ոչ միայն հայերը, այլև միջազ-

գային ողջ հանրությունը, առաջադեմ մարդիկ արդեն 1915թ. կեսերից փաստաթղթերով և դատապարտող նյութերով ապացուցեցին հայերի ցեղասպանության իրողությունը: 1915-ից առ այսօր պատմագիտությունը ընթերցողների լայն շրջաններին է ներկայացրել ցեղասպանությունը իրականացնող երկրին մեղադրող արխիվային փաստաթղթերը և նյութերը, որոնք պահվում էին Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Թուրքիայի, Իտալիայի, Բուլղարիայի, ԱՄՆ-ի արխիվներում, ժամանակի աշխարհի համարյա բոլոր երկրների լրատվության միջոցների էջերում:

Ինչպես արդարացիորեն նկատել էր 1984թ. ապրիլի 13-ից 16-ը Փարիզում իր նիստերը գումարած Մշտական ժողովրդական դատարանը, թուրքական պետությունը կրում է հատուկ պարտավորություններ, որոնք բխում են ազգերի իրավունքի մասին կայացված ընդհանուր կանոնադրություններից և հատուկ պայմանագրերից, որոնց մասնակից էր նաև նա:²

Ինչպես հայտնի է 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության գլխավոր ասամբլեան համաձայնագիր է ընդունել ցեղասպանության ոճրի կանխման և պատժի վերաբերյալ, ցեղասպանությունը համարելով մի գործողություն, որն իրագործվում է որևէ ժողովրդի հանդեպ բնաջնջման մտադրությամբ: Այս համաձայնագիրը պաշտոնապես ուժի մեջ է մտել 1951 թվականի հունվարի 12-ին, իսկ Թուրքիայի կողմից այն վավերացվել էր դեռևս 1950 թվականի հուլիսի 31-ին: Այդ համաձայնագիրը վավերացրած Թուրքիան միաժամանակ հստակ գիտե, որ ցեղասպանության գործողությունները «մարդկությանը ծանր կորուստներ է պատճառել» և ցեղասպանությունը որակվում է որպես ոճիր՝ ըստ ազգերի իրավունքի կանոնակետերի: Այս սահմանումը նաև նշանակում է, որ մինչև 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ը իրագործված ոճիրները նույնությամբ պետք է դիտվեն որպես ցեղասպանություն, անկախ այն հանգամանքից, որ ցեղասպանություն տերմինը վերջերս է մտել շրջանառության մեջ:

Վերջին տասնամյակներում աշխարհի տարբեր պետությունների խորհրդարաններում հատուկ քննարկման հարց դարձավ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու ճանաչման խնդիրը: Տասնյակ պատգամավորներ ու սենատորներ իրենց ելույթներում

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987թթ.), Կազմող Լավրենտի Բարսեղյան, Երևան, 1999, էջ 13-14:

գնահատելով ցեղասպանությունը որպես ազգերի իրավունքի կոպիտ ոտնահարում, գտնում էին, որ թուրքական պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի:

Մակայն անկախ պետականություն վերականգնած երրորդ հանրապետության գաղափարախոսները ինչպես հայտնի է փորձեցին ազատվել «պատմական բեռից», իսպառ թոթափել այն. նրանք գտնում էին, որ պանթուրքիզմը ներկայումս փաստորեն կորցրել է քաղաքական գործոնի իր բովանդակությունը, քանի որ թուրքալեզու ժողովուրդները բռնել են ազգային զարգացման ուղին, և նրա դեմ ուղղված խաչակրաց արշավանքների կոչերը ընդունակ են այն նորից վերածելու քաղաքական գործոնի և Հայաստանը դարձնելու պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի թիրախ:

Երրորդ հանրապետության առաջին նախագահը վնասակար մտայնություն էր համարում պանթուրքիզմը որպես մշտական սպառնալիք դիտելը: Նա առաջարկում էր ապրելու և գոյատևելու նոր ուղի՝ «փնտրենք, ստեղծենք մեր ազգի գոյության նոր, ավելի հուսալի երաշխիքներ: Ահա այս երաշխիքների շղթայի օղակներից՝ մեկն է միայն Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների կարգավորումը»: Փաստորեն Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորումը դառնում էր հուսալի երաշխիք, որով իսկ պաշտպանության տակ էին վերցվում Թուրքիայի հակահայկական պետական հայեցակետերը, Հայոց ցեղասպանության մեղքը բարդում հայերի վրա:³

Հետաքրքիր է կանխատեսել, թե ինչ հիմքի վրա պետք է կանոնավորվեն հայ-թուրքական հարաբերությունները, ի՞նչ արգելքներ պետք է հաղթահարվեն, որպեսզի երկու ժողովուրդները մոռանալիքային տան անցյալը և քաղաքակիրթ ձևով, որպես հարևաններ շարունակեն խաղաղ համագործակցել:

Համոզված կարելի է ասել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները կարող են կանոնավորվել միայն այն դեպքում, եթե թուրքական կառավարությունը դատապարտի և ճանաչի հայոց ցեղասպանությունը, փոխզիջումային տարբերակով փոխհատուցի ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասները:

Հավանաբար ժամանակի ընթացքում կվերանան ատելության և վրեժխնդրության զգացումները, բայց քանի դեռ կենդանի են բազմաթիվ հայեր, որոնք ծնվել են Արևմտյան Հայաստանում, որոնց

³ Լ. Խուրշույան, Հայոց ազգային գաղափարախոսություն, Երևան, 1999, էջ 227-230:

ընտանիքների անդամները, բարեկամներն ու ազգականները զոհ են գնացել ցեղասպանությանը և այսօր էլ խոր վշտով հիշում են կորցրած Հայրենիքը, հարազատ ծննդավայրը, եղեռնի զոհերին, չեն մոռանա ժողովրդին հասցված ցավը, որը չի թուլանա և դեռ երկար կմնա:

Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հիմնախնդիրը կրում է համազգային բնույթ, հետևաբար այն չի կարող որևէ կուսակցության կամ կազմակերպության և նույնիսկ Հայաստանի Կառավարության մենաշնորհը հանդիսանալ: Որքան էլ փոխվեն կառավարությունները, որքան էլ փոփոխություններ տեղի ունենան նրա արտաքին քաղաքականության մեջ, այս կարևոր հիմնախնդիրը պետք է անկյունաքարը դառնա ողջ արտաքին քաղաքականության կառուցում:

Շատերը կարող են ենթադրել, թե կանցնի ժամանակը և երբ ցեղասպանությունը վերապրողները և նրանց անմիջական ժառանգորդ հանդիսացող սերունդները չեն լինի, կվերանա նաև պատմական հիշողությունը:

Վստահ կարելի է ասել, որ նույնիսկ 21-րդ դարում կշարունակի իրեն զգացնել տալ ժողովրդի հավաքական ցավի զգացումը՝ պատմական հիշողությունը, որն անջնջելի կմնա այնքան ժամանակ, որքան կշարունակվի գոյատևել հայ ժողովուրդը:

Միևնույն ժամանակ համայնքի ակտիվ գործունեության և տարբեր երկրներում սոցիալական-քաղաքական կյանքում հայերի դերի բարձրացման շնորհիվ մի շարք պետություններ ընդառաջ զնացին համայնքների առաջարկություններին՝ հատուկ քննարկման ենթարկել հայոց ցեղասպանության դատապարտման և ճանաչման հարցը:

Երևանում Մեծ եղեռնի հուշահամալիրում 1995թ. Հայոց ցեղասպանության թանգարանի բացումից հետո թանգարանը դարձավ հարյուր հազարավոր այցելուների առանձնահատուկ հետաքրքրության վայր:

Անցած հինգ տարիների ընթացքում թանգարան են այցելել մեկ միլիոնից ավելի մարդ, այդ թվում աշխարհի ութսուներեք երկրներից:

Մոռացության դեմ, հանուն պատմական հիշողության պահպանման, պայքարի մի գործնական միջոց դարձավ թանգարանը: Թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանը պարունակում է հազարավոր մարդկանց, անկախ ազգային պատկանելության, հույզերի ու զգացումների արտահայտությունը:

Պայքարը ցեղասպանության դրսևորումների դեմ համա-
մարդկային երևույթ է դառնում: Այդ պայքարը պահանջում է նաև
տեղյակ լինել թե ինչպես են աշխարհի տարբեր երկրներում ժողո-
վուրդները և կառավարությունները ճանաչել ու դատապարտել Հա-
յոց ցեղասպանությունը:

Ստորև մենք ներկայացնում ենք Հայոց ցեղասպանության
հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակա-
գրությունը ութսունհինգ տարիների ընթացքում:

- *Հունվարի 13-ին* Ռուսաստանի Պետական Դումայի անդամ Ա. Ֆ. Կերենսկին «Ազատ տնտեսական ընկերությունում» հանդես եկավ զեկուցմամբ, որտեղ նկարագրեց հայ փախստականների ցնցող վիճակը: Նա հայտարարեց՝ «Հենց որ սկսվեց թուրքական հարձակումը, որն անցավ ռուսական տարածք, դեպի հյուսիս ձգվեցին փախստականների գետերը... Դա փախստականություն չէ, ոչ, դա մի ողջ ժողովրդի մեծ վախճանն է...»:

- *Մայիսի 24-ին* Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները միացյալ հանդես եկան հրապարակային մախազուշացմամբ՝ ուղղված Թուրքիայի կառավարությանը: Այդ հայտարարությունը այսօր կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, որը հրատարակվելով աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում, ազդարարեց, որ «Հայաստանում տեղի են ունեցել հայերի կոտորածներ՝ քոյերի և թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ»: Առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տերությունները հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեցին որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կողմից կատարած նոր հանցագործություններ, որոնց համար «...անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել մեծ կոտորածներին»:

- *Հուլիսի 28-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում պատասխանելով վիկոնտ Ջեյմս Բրայսի Հայաստանում թուրքերի կողմից քրիստոնյաների սպանության վերաբերյալ հարցին, Պատերազմական խորհրդի մախազահ կոմս Գրյուն հայտարարեց, որ Արտաքին գործերի մախարարությունում ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ այդ ոճրագործությունները գնալով և թվաքանակով, և վայրագության աստիճանով աճում են: Այդ գործողությունները, հայտարարեց լորդ Գրյուն «և զանգվածային կոտորածը, և բռնագաղթը իրագործվել են հարկադրված վերաբնակեցման պատրվակի ներքո»:

- *Մեյստեմբերի 30-ի և հոկտեմբերի 7-ին* Բեռնի (Շվեյցարիա) «Կենտրոնական սրահում» կազմակերպվեցին հրապարակային դասախոսություններ նվիրված հայ ժողովրդի ողբերգությանը:

- *Հոկտեմբերին* ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հրատարակվեց շվեյցարացի 110 նշանավոր քաղաքացիների՝ Շվեյցարիայի գերմանական և ռոմանական կանտոնների ճանաչված գիտնականների, լրագրողների ու հասարակական գործիչների հանրահայտ «Կոչը» ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի:

- *Հոկտեմբերի 6-ին* Բեռնում (Շվեյցարիա) տեղի ունեցավ Եվրոպայում գործող հայասիրական կազմակերպությունների հիմնադիր առաջին համագումարը:

- *Հոկտեմբերի 6-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում հանդես եկավ լորդ Ջեյմս Բրայսը: Նա հայտարարեց. «Անցել է այն ժամանակը, երբ որևէ վնաս կարող է հասցվել հրապարակայնությամբ և որքան ամբողջական հրապարակայնություն տրվի այն իրադարձություններին, որոնք տեղի են ունեցել, այնքան ավելի լավ կլինի, որովհետև այն ձեռք է բերում այն կոստորածների, եթե դրանք չեն ավարտվել, խափանման գոյություն ունեցող միակ հավանականությունը: Վշտացած են ասելու, որ նման կարգի տեղեկությունը, քանի որ ասել է ինձ մի շարք երկրամասերից, գալիս է ցույց տալու, որ բազմաթիվ եղանակներով զոհվածների քանակությունը, որոնց վրա են կհեռվեմ, շատ մեծ է: Այդ թիվը ընդունված է համարել 800 000:

...Գոյություն չունի որևէ պատվիրան իսլամում, որն արդարացնում է այն արյունահեղությունը, որը ոճրագործվեց:

... Ամբողջ ազգը դեռևս բնաջինջ եղած չէ, որքանով վերաբերում է լեռների այս փախստականներին և նրանց, ովքեր փախել են Անդրկովկաս, և են հուսով են, որ մենք բոլորն անկեղծորեն համաձայն ենք, որ ցանկացած ջանք պետք է թափել, որը կարող է թափվել՝ ուղարկելու համար օգնություն այս դժբախտ վերապրածներին, որոնցից հարյուրավորներն ամեն օր տանջամահ են լինում կարիքից և հիվանդությունից: Դա այն ամենն է, ինչ մենք այժմ կարող ենք անել Անգլիայում, թույլ տվեք անել այդ և անել արագորեն»:

- *Հոկտեմբերի 12-ին* Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էդվարդ Գրենը հայտարարեց՝ «Թուրքիայում հայերի կոստորածների և բռնագաղթի խնդրի վերաբերյալ բրիտանական կառավարության տնօրինած ողջ տեղեկատվությունը դարձել է հրապարակային: Այդ ամենի վերաբերյալ կարող է լինել մեկ զգացում՝ սարսափի և վրդովմունքի»:

- *Նոյեմբերի 16-ին* հանդես գալով որպես կառավարության կողմից Համայնքների պալատի անդամների հարցապնդումների պատասխանող, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ լորդ Ռ. Սեսիլը հայտարարեց, որ Թուրքիայի կողմից «ոճիլը

կշռադատված է ոչ թե հայ ազգը պատժելու, այլ ոչնչացնելու համար: Դա միակ նպատակն էր, դրա միակ պատճառը:

- Նոյեմբերի 18-ին Փարիզի «Ամերիկյան ակումբում» կազմակերպվեց հավաք նվիրված հայերի ուղբերգության դատապարտմանը:

1916

86327
A
- Հունվարի 11-ին Գերմանիայի Ռայխստագում ելույթ ունեցավ պատգամավոր, միջազգային սոցիալիստական շարժման ակադեմիկոս գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը, որը դիմելով ռայխսկանցներին հարցրեց արդյոք նա տեղյակ է այն մասին, որ դաշնակից թուրքական կայսրությունում հարյուրավոր և հազարավոր հայ բնակչությունը տեղահանվեց իր բնակության վայրերից և ոչնչացվեց: Նա պահանջեց գերմանական կառավարությունից արգելել նման սարսափների կրկնությունը կենդանի մնացած հայ բնակչության նկատմամբ:

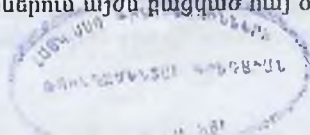
- Փետրվարի 9-ին ԱՄՆ-ի Սենատը ընդունեց թիվ 12 բանաձևը, որով միջնորդում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին՝ հատուկ օր սահմանել հայերի օգնության հիմնադրամներին հանգանակության միջոցով ամերիկացիների կարեկցանքը արտահայտելու համար: Բանաձևում ասվում է՝

«... Նկատի ունենալով, որ պատերազմի մեջ ներգրաված երկրներում այժմ կան մի քանի հարյուր հազարավոր սննդի, հագուստի և օթևանի կարիք ունեցող հայեր,

Նկատի ունենալով, որ նրանցից շատերը ելնելով պետության պատերազմի մեջ գտնվելու հանգամանքից, ստիպված էին թողնել իրենց տները և ունեցվածքը՝ գրկված լինելով տարրական կարիքները հոգալու հնարավորությունից, որը պատճառ էր դառնում քաղցի, հիվանդությունների և անասելի տառապանքների,

Նկատի ունենալով, որ Ամերիկյան Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը ցավով ընկալել է այս բազմաթիվ մարդկային էակների սարսափելի իրավիճակը և գրկաբաց պատասխանել է նրանց օգնության խնդրանքին, երբ էլ որ նման խնդրանք հասել է նրանց,

Ուստի և Սենատը որոշում է (Ներկայացուցիչների պալատի համաձայնությամբ)... Միացյալ Նահանգների նախագահին հարգալից խնդրել՝ օր սահմանել, որի ընթացքում այս երկրի քաղաքացիները կարող են իրենց կարեկցանքը արտահայտել հանգանակություն կատարելով պատերազմող երկրներում այժմ բացված հայ օգնության հիմնադրամներին»:

- **Փետրվարի 9-ին** Ռուսաստանի Պետական Դումայում հանդես եկավ Արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովը, որը հայտարարեց. «Փետրվարի 3-ին ընկավ Էրզրումը... Ինձ դեռևս նախկինում վիճակվել էր ձեր առջև հիշատակել այդ զժբախտ ժողովրդի չլաված տանջանքների մասին: Դաշնակցային Գերմանիայի բարեհամ աչքի առջև թույլբերլը ըստ երևույթին մտադիր են իրագործել հայ բնակչության լիակատար բնաջնջման մասին իրենց վաղեմի երազանքը...»

- **Ապրիլի 9-ին** Փարիզի Սորբոնի համալսարանի դահլիճում կայացավ «Մեծարանք Հայաստանին» բուզմահազարանոց հավաքը: Ելույթ ունենալով հավաքում, Ֆրանսիայի լուսավորության նախարար Պենվեն հայտարարեց, որ «... մեկ տարուց ի վեր Հայաստանն արյունահեղ դարձնող կոտորածները գերազանցում են նախորդ ոճիրները՝ թե իրենց չափերով, թե իրենց վայրենությամբ: Գերմանիան կարող է հպարտանալ իր գործով, որն իր քստմենլիությամբ մոռացնել տվեց Լենկ Թեմուրի փառքը»: Նույն հանդեսում, իր բացման խոսքում Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի նախագահ Պոլ Դեշնանելը խստորեն դատապարտեց թուրք դահլիճների կողմից իրականացվող հայ ժողովրդի սպանդը:

- **Հուլիսի 29-ին** Փարիզում իր գործունեությունը սկսեց «Ֆրանսիա-Հայաստան» ընկերակցությունը, որի վարչության անդամներն էին Ֆրանսիայի կառավարության երկու նախարարներ, սենատորներ և դեպուտատներ: Ընկերակցության սլատվավոր նախագահներ ընտրվեցին Ֆրանսիայի նախկին վարչապետ, Մենատի Արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Ժորժ Կլեմանսոն, Ֆրանսիայի սլետական նախարար Դենի Քոշենը, Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամ, գրող Անատոլ Ֆրանսը:

- **Օգոստոսի 31-ին** Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնը հանդես եկավ մի առանձին հայտարարությամբ այն մասին, որ ընդունելով Մենատի առաջարկությունը՝ 1916թ. հոկտեմբերի 21-ի շաբաթ և հոկտեմբերի 22-ի կիրակի օրերը նշանակում է հատուկ օրեր, որի ժամանակ Միացյալ Նահանգների քաղաքացիները կարող են իրենց ցանկացած հանգանակությունը կատարել՝ օգնելու սիրիացի և հայ հալածված ժողովուրդներին:

- **Նոյեմբերի 16-ին** «Բեռլինի միսիոներական Միության» նախագահ դոկտոր Կարլ Ակսենֆելդը «Դիմում» հղեց Գերմանիայի կանցլեր Բեաուտման-Հոլվեգին, որտեղ ասվում էր, որ «չեզոք երկրներում Գերմանիայի հասցեին լայնորեն տարածվում են մեղադրանքները այն մասին, որ նա ոչ միայն անվիրավ դիտում է, այլև աջակցում է քրիստոնյա մի ողջ ժողովրդի եղեռնի իրագործմանը»:

- *Մարտի 29-ին* Ստոկհոլմում տեղի ունեցավ բազմամարդ միտինգ, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանը: Միտինգի մասնակիցները դատապարտեցին Շվեդիայի կառավարության անտարբեր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ:

- *Նոյեմբերի 6-ին* հանդես գալով Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Արթուր Բալֆուրը հայտարարեց. «Պե՞տք է արդյոք մեզ համար անտարբերության փաստ դառնա այն, որ Հայաստանը պետք է ետ վերադարձվի, ինչպես հարգարժան ջենտլմենները ցանկանում են վերադարձնել նրան իրենց բանաձևով՝ Թուրքիայի իշխանության ներքո: Ես չեմ ցանկանում քանդել իսկական թուրքական համայնքը՝ կազմված թուրքերից, բուրքերին սազական ձևով, բուրքերին կառավարող: Հակառակը, մեր հաստատուն նյախակը ոչ թուրք ազգերին թուրքական իշխանությունից ազատագրելն է: ...Ի՞նչն է իմպերիալիստական, ցանկության մեջ՝ տեսնելու Լեհաստանն անկախ, Հայաստանն ազատագրված թուրքերից, Էլզաս Լոթարինգիան՝ վերամիացած Ֆրանսիային, տեսնելու, որ Իտալիան ունենալու է իր սեփական ազգը, լեզուն և քաղաքակրթությունն ընդգրկող տարածությունը»:

- *Դեկտեմբերի 4-ին* հանդես գալով ԱՄՆ-ի կոնգրեսում, նախագահ Վ. Վիլսոնը հայտարարեց, որ «Մենք հույս ունենք թուրքական կայսրության ժողովուրդների համար ապահովել իրավունք և հնարավորություն՝ իրենց կյանքը դարձնելու անվտանգ, իսկ իրենց ճակատագիրը՝ ապահով ազրեսիաներից ու անարդարությունից, օտարերկրյա արքունիքների ու կուսակցությունների կարգադրություններից»:

- *Դեկտեմբերի 22-ին* նախագահ Վ. Վիլսոնը հատուկ հանձնարարական տվեց ԱՄՆ-ի կառավարությանը՝ ուսումնասիրել Հայաստանի հետագա ճակատագրի հետ կապված դաշնակից պետությունների կարծիքը և այդ կապակցությամբ մշակել ԱՄՆ-ի դիրքորոշման հիմնական ուղղությունները:

- *Հունվարի 6-ին* «Գերմանա-հայկական Միության» անունից Պաուլ Ռորբախը, Էդվարդ Կիրը և Մարտին Ռադեն դիմում հղեցին Գերմանիայի կառավարությանը՝ առաջարկելով Հայաստանի համար ավտոնոմիա:

- **Հունվարի 8-ին** Իրապարակվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի տասնչորս կետերից բաղկացած հայտարարությունը, որոնցից տասներկուերորդը վերաբերում էր հայերին:

- **Հունիսի 4-ին** Բաթում բաղարում հաշտության և բարեկամության Պայմանագիր կնքվեց Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև: Պայմանագրի կարևոր բաժիններից էր հողված 10-ը, որտեղ ասվում էր. «Պայմանավորվող կողմերից մեկի տարածքի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականություն և օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տակ վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վստահված անձանց միջոցով:

Ոչ ոք չի կարող գրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից այլ կերպ, քան նկատի ունենալով հասարակական շահը և միշտ փոխհատուցմամբ: Ոչ մի արգելք չպետք է հարուցվի բնակիչներին կամ նշված համայնքների ներկայացուցիչներին, երբ նրանք սահմանը կանցնեն՝ ներկայացնելով ճանապարհային քերթիկները, որոնք կտրվեն ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանությունների կողմից և որոնք կօրինականացվեն մյուս կողմի իշխանությունների կողմից: Թեթևացումներ ու հատուկ արտոնություններ կտրվեն սահմանն անցնելու և սահմանային բնակավայրում առևտուր անելու համար»:

- **Հուլիսի 31-ին** Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին ժամանեց գերմանա-ավստրոհունգարական պատվիրակությունը՝ գեներալ Ֆոն Կրեսի և Կովկասում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան, բարոն Ֆրանկենշտայնի գլխավորությամբ: Հանդիպման ժամանակ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն նրանց փոխանցեց Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կայսրերին ուղղված իր կոնդակները՝ հայերին օգնելու նպատակով:

- **Հոկտեմբերի կեսերին** ԱՄՆ-ի կոնգրեսական Էդուարդ Լիքը կոնգրես ներկայացրեց թիվ 336 բանաձևը, որի նախագծում ասված էր. «Հայ ժողովուրդն իրավունք ունի ազատ և անկախ լինելու, ելք ունենալով դեպի ծով և տերը լինելու այն քրիստոնեական մշակույթի, որի համար նրա գավակները նահատակվեցին»:

- **Նոյեմբերի 4-ին** Ստամբուլում բացվեց Թուրքիայի խորհրդարանի հետպատերազմյան գումարման չորրորդ նիստը (առաջին նիստը տեղի ունեցավ 1918թ. հոկտեմբերի 10-ին): Առաջին անգամ խորհրդարանի ամբիոնից Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո հնչեցին հույն, հայ և թուրք սլատգամավորների

պաշտոնական հարցադրումները Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող հայերի և հույների կոտորածների և Խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Ջոհրանյի և Վարդգեսի սպանության հետ կապված մեղավորներին պատժելու մասին: Խորհրդարանի նիստին մասնակցող հայ յոթ պատգամավորները՝ Մատրևոս Նալպանտյանը, Օննիկ Իիսանը, Հովսեփ Մատարյանը, Արթին Պոչկեզենյանը, Հակոբ Խրաբյանը, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը և Տիգրան Պարամյանը հանդես եկան Թուրքիայի կառավարությանը ուղղված հարցապնդմամբ, պահանջելով բացատրություն տալ թե նա ինչ վերաբերմունք ունի 1915թ. մայիսի 14-ին՝ տեղահանության մասին և 1915թ. սեպտեմբերի 13-ին՝ Լքյալ գույքերի մասին կառավարության կողմից ընդունված օրենքների նկատմամբ և ովքեր են այդ ոճրագործությունների կազմակերպիչներն ու պատասխանատուները:

Հանդես գալով խորհրդարանում, Տրապիզոնից պատգամավոր քուրք Սեհմետ Էմինը իր ելույթի վերջում հայտարարեց. «Այո, պարոններ, ես նույնպես ասում եմ, որ մեր կառավարական անձերը շատ ընտանյալների կանանցով և երեխաներով կոտորեցին և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին: Որքան հայեր, որ այսօր պակասում են, եթե նկատի ունենանք նրանց բնակչության նախապատերազմյան մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար թիվը, որից և պետք է պակասեցնել վերապորոհների թիվը, այդ բոլորը ոչնչացվեցին և սպանվեցին և նրանց ունեցվածքն էլ ավարի մատնվեց: Այս մասին և ոչ մի կասկած: Ես էլ նույնպես փափագում եմ և պահանջում պատժել հանցավորներին»:

- **Նոյեմբերի 13-ին** Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում Հայաստանի և Կիլիկիայի շրջաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ ընդարձակ ելույթ ունեցավ Ջեյմս Բրայսը, որը իսիստ բննադատության ենթարկեց Թուրքիայի կառավարությանը: Նա առանձնահատուկ նշեց. «Ինչպես իրագեկ են Չերդ պայծառափայլ լորդերը, ներկա քուրքական կառավարությունը ընդգրկում է որոշ քանակությամբ մարդիկ, որոնք եղել են այն ցնցող կոտորածների (որոնք տեղի ունեցան 1915 թվականին) մեղքի գործընկերները: Չերդ պայծառափայլ լորդերից նրանք, ովքեր ցանկանում են թարմացնել իրենց հիշողությունը, կարող են դիմել Կապուլտ գրքին, որը հրատարակվել է Արտաքին գործերի նախարարության կողմից 1916 թվականին, որի մեջ դուք կգտնեք արձանագրությունն այն սարսափելի կոտորածների, որոնք ամենուրեք ծանուցվում են պատմության մեջ, որքան էլ փորձ է կատարվել հավանություն չտալ կամ արդարացնել: Ոչ միայն Թալեսոս փաշան, ոճրագործների մեջ, որոնք այդ պահին

ստեղծեցին Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեն, ամենասակա-
նավորը, այլև մի շարք անձինք, որոնք դեռևս գոյություն ունեցող
քուրքական կառավարության անդամ են, պետք է կրեն այդ կոտո-
րածների մեղքը»:

- *Նոյեմբերի 18-ին* շարունակվեց Թուրքիայի խորհրդարանի նոյեմ-
բերի 4-ին սկսված նիստը: Ընդարձակ ճառով հանդես գալով
խորհրդարանում, Հալեպից հայ պատգամավոր Աբթին Պոշկեզենյա-
նը հայտարարեց. «Իմ դիմումնագիրը հետևյալ նպատակներն է հե-
տապնդում. առաջին՝ հանցագործ պաշտոնյաներին և անհատներին
պատժելու եղանակների հաստատումը: Երկրորդ. սրա և նրա մոտ
գտնվող առևանգված և ստրկացված կանանց և որբերի հավաքա-
գրում: Երրորդ. կառավարության կողմից դրանց կերակրելու կազմա-
կերպում: Չորրորդ. նրանց գույքի և ունեցվածքի վերադարձնելը:
Հինգերորդ. նրանց կրած վնասների հատուցումը»:

- *Դեկտեմբերի 9-ին, 11-ին և 12-ին* իր նիստերը շարունակեց և դրա-
նով իսկ աշխատանքներն ավարտեց Օսմանյան Թուրքիայի վերջին
գումարման խորհրդարանը:

- *Դեկտեմբերի 10-ին* ԱՄՆ սենատոր Հենրի Կաբոտ Լոջը Սենատ
ներկայացրեց թիվ 378 բանաձևը, որտեղ առաջարկվում էր Սենա-
տին կարծիք հայտնել, որ «... Հայաստանը, ներառյալ Թուրքահա-
յաստանի վեց վիլայեթներն ու Կիլիկիան, Ռուսաստանը, պարսկա-
կան, ադրբեջանական նահանգների հյուսիսային մասի գավառները
պետք է անկախ լինեն և Խաղաղության կոնգրեսը միջոցներ կձեռ-
նարկի Հայաստանին օգնելու և անկախ հանրապետություն ստեղծե-
լու համար»:

1919

- *Հունվարի 8-ին* սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի հրամանա-
գրով Կոստանդնուպոլսում կազմվեցին Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ
ռազմական արտակարգ ատյանները, որոնց քննությանն էին
հանձնվելու երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխները և
կառավարության անդամները:

- *Ապրիլի 8-ին* ռազմական արտակարգ ատյանը դատավճիռ կա-
յացրեց Յոզղաթի գավառում հայության տեղահանության և կոտո-
րածի գլխավոր կազմակերպիչներ՝ գավառապետի տեղակալ և Բո-
ղազյանի կայմական Քեմալ բեյի և Յոզղաթի ոստիկանության պետ
մայոր Թեվֆիկ բեյի նկատմամբ: Դատավճռում բերված մեղադրա-

կան ապացույցները վկայում են, որ Քենալ բեյը ոտքի է հանել գավառի բոլոր մահմեդականներին և կոչ արել իսպառ ոչնչացնել տեղի հայ բանկչությանը: Դատարանը միաձայն մեղավոր ճանաչեց նրան և կաշտերական քրեական օրենսգրքի 170 և 171 հոդվածների հիման վրա վճիռ արձակեց մահապատժի ենթարկել:

- *Ապրիլի 27-ին* Կոնստանդնուպոլսում սկսվեց Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը, որն տևեց մինչև 1919թ. հունիսի 26-ը:

- *Մայիսի 22-ին* ռազմական արտակարգ ատյանը դատավճիռ կայացրեց Տրապիզոնի հայերի տեղահանության և կոտորածների կազմակերպիչների նկատմամբ և դատապարտեց ութ հանցագործների:

Առավել ծանր հանցագործությունների համար դատարանը հեռակա կարգով մահվան դատապարտեց Տրապիզոնի նահանգապետ Ջենալ Ազմի բեյին և կուսակցության Տրապիզոնի կազմակերպության պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյին:

- *Մայիսի 28-ին* անգլիական ռազմական հրամանատարության զալտնի հրամանով դատաքննության մեջ գտնվող 77 մեղադրյալներ Կ. Պոլսի բանտից տեղափոխվում են Մալթա կղզի և ընդհատվում է նրանց դատավարությունը:

- *Հուլիսի 5-ին* կայացվեց երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և կուսակցական գործիչների նկատմամբ ռազմական արտակարգ ատյանի դատավճիռը:

Դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրվում էին տասնմեկ և դատավարությանը ներկա քսան կուսակցական և պետական բարձրաստիճան գործիչներ:

Դատարանը պաշտոնատար անձանց մեղավոր ճանաչեց կոտորածների և բռնությունների դեմ գործնական քայլերի չդիմելու և չկանխելու գործում:

Դատավճռում շեշտը դրվեց արևմտահայության կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման մանրամասնությունների վրա:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին մասով դատարանը մահապատժի վճիռ կայացրեց Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար, մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի, ծովային նախարար Ջենալ փաշայի, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, հանրային կրթության նախարար դոկտոր Նազըմ բեյի նկատմամբ:

- **Հունվարի 8-ին** Կ. Պոլսի ռազմական Առաջին արտակարգ առյա-
նի դատավճռով դատապարտվեցին «Միություն և առաջադիմու-
թյուն» կուսակցության մի խումբ շրջանային պատասխանատու
քարտուղարներ և պաշտոնատար այլ անձինք, թվով երեսունվեց
մարդ: Դատավճռում նշվում է, որ մեղադրյալները հավաքագրել են
մարդասպանների և հանցագործների խմբեր, որոնց միջոցով կազ-
մակերպել են հայերի կոտորածը և նրանց ունեցվածքի կողոպուտը:

- **Հունվարի 13-ին** ռազմական արտակարգ դատարանի վճռով հե-
ռակա կարգով մահվան դատապարտվեց «Միություն և առաջադի-
մություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Թեշքի-
լաթ-ը մահուստ» հատուկ կազմակերպության ղեկավար Բեհաեդդին
Շաքիր բեյը, որպես արևմտահայության տեղահանության և կոտո-
րածների մտահոլացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մեկը՝
Խարբերդի նահանգում:

- **Մայիսի 13-ին** ԱՄՆ-ի Սենատը ընդունեց թիվ 359 բանաձևը, որ-
տեղ ասվում էր, որ Սենատում կազմակերպված լսումների վկայու-
թյուններով հստակորեն հաստատվեցին կոտորածների և այլ դաժա-
նությունների մասին զեկուցումների հավաստի լինելը, որից տառա-
պել է հայ ժողովուրդը: Սենատը միաժամանակ ի սրտե շնորհավորել է
հայ ժողովրդին անկախ հանրապետություն ունենալու անթիվ:

- **Մայիսի 24-ին** ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը դիմեց կոնգրեսին,
առաջարկելով իրեն համապատասխան լիազորություններ տալ՝ Հա-
յաստանի մանդատը ստանձնելու և այնտեղ գործ ուղարկելու հա-
մար:

- **Օգոստոսի 10-ին** Ֆրանսիայի Սեր քաղաքում մի կողմից Բրիտա-
նական թագավորությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան՝ որ-
պես գլխավոր դաշնակից տերություններ, Հայաստանը, Բելգիան,
Հունաստանը, Հեջասը, Լևհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան,
Սերբա-Խորվաթա-Սլովենական պետությունը և Չեխոսլովակիան, ո-
րոնք գլխավոր տերությունների հետ կազմավորում են դաշնակից
տերություններ և մյուս կողմից՝ Թուրքիան, կնքեցին Հաշտության
պայմանագիր, որով ավարտվելու էր պատերազմական վիճակը:

Պայմանագրի երրորդ՝ քաղաքական դրույթների մասին վեց-
երորդ բաժինը վերաբերում է Հայաստանին: Պայմանագրի 88 հոդ-
վածի համաձայն «Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հա-
յաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես այդ բանն
արդեն արել են Դաշնակից տերությունները»: Պայմանագրի հա-

ջորդ՝ 89 հոդվածը արձանագրում է, որ «Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանահատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ասպռագնականացման վերաբերյալ»:

Պայմանագրի համաձայն, Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանները որոշելիս, եթե վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ նրա մի մասը հանձնվում է Հայաստանին, ապա Թուրքիան պատրաստ է հայտարարել, որ որոշումը կայացնելու օրվանից սկսած ինքը հրաժարվում է հանձնված տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից:

Պայմանագրի չորրորդ մասը, որը կրում էր «Փոքրամասնությունների պաշտպանությունը» խորագիրը, հստակ ձևակերպեց հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայում իրականացված հանցագործության փաստը: Պայմանագրի 144 հոդվածի համաձայն «Օսմանյան կառավարությունն ընդունում է լքված սեփականության վերաբերյալ 1915 թվականի օրենքի, ինչպես նաև այդ օրենքի լրացումների անիրավացիությունը և հայտարարում է դրանք վերացված և ուժը կորցրած ինչպես անցյալում, նույնպես և ապագայում: Օսմանյան կառավարությունը հանդիսավոր կերպով պարտավորվում է հնարավորության սահմաններում նպաստել, որպեսզի իրենց օջախները վերադառնան և իրենց գործերը վերսկսեն օսմանյան այլազգի այն քաղաքացիները, որոնք 1914թ. հունվարի 1-ից հետո գաղթել են գազանությունների հանդեպ ունեցած վախից դրդված կամ արտաքսվել են բռնադատման որևէ այլ եղանակով: Օսմանյան կառավարությունն ընդունում է, որ օսմանյան հիշյալ քաղաքացիներին կամ նրանց համայնքներին պատկանող այն անշարժ և շարժական գույքերը, որոնք կարող են որոնելով գտնվել, ում ձեռքում էլ դրանք լինեն, պետք է որքան հնարավոր է շուտ վերադարձվեն (իրենց տերերին)»:

Չժբախտաբար քաղաքական իրավիճակը Թուրքիայի օգտին էր և Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց: Նրան 1923թ. հուլիսի 24-ին փոխարինելու եկավ Լոզանի Պայմանագիրը, որտեղ ընդհանրապես չհիշատակվեցին հայ ժողովուրդը և Հայաստանը:

1948

- *Մայիսի 28-ին* Միացյալ ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների խորհրդի տնտեսական և սոցիալական հարցերի հանձնաժողովը քննարկեց «Թուրքիայում հայերի կոտորածները» զեկույցը, որը գտնում էր, որ Սևրի 1920թ. օգոստոսի 10-ի սլայմանագրի համաձայն Թուրքիան պատասխանատվություն է կրում իր իսկ տարածքում կատարված կոտորածների համար:

1964

- *Նոյեմբերի 1-ին* Քենտերբերիի արքեպիսկոպոս և Համայն Անգլիայի մետրոպոլիտ Մայքլը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին ուղղված նամակում հավաստիացրեց, որ 1965թ. ապրիլի 24-ի՝ ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ անձամբ կոչ կուղղի իր երկրի բնակչությանը միանալու և աղոթելու այդ օրը հանուն հայերի հիշատակի:

- *Նոյեմբերի 7-ին* Հռոմի Պողոս 6-րդ Պապը պատասխանելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նամակին, տեղյակ պահեց, որ հրավիրել է կաթոլիկ եկեղեցու բոլոր թեմերի առաջնորդների Համահավաք և նրանց կոչ է արել միանալ Հայ առաքելական եկեղեցու առաջարկությանը՝ 1965թ. ապրիլի 24-ին հարգել ու նշել հայ ժողովրդի անմեղ զոհերի հիշատակը:

1965

- *Ապրիլի կեսերին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի մահանգային խորհրդարանը իր հերթական նատաշրջանում ընդունեց թիվ 274 բանաձևը, որը կրում էր «Հայերի զոհերի հիշատակի օրվա մասին» խորագիրը: Դատապարտելով հայերի կոտորածների ժամանակ մեծ տերությունների ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքը, թուրքական պետության վայրագ ոճրագործությունը, որին զոհ դարձան մեկ և կես միլիոն անմեղ հայեր, խորհրդարանը իր գոհունակությունը հայտնեց եղեռնից փրկված 140 հազար այն հայերից, ովքեր բնակություն հաստատեցին Կալիֆորնիայի մահանգում և իրենց ներդրումն ունեցան տնտեսության, կրթության և մշակույթի բնագավառում: Ելնելով վերոհիշյալից, մահանգի խորհրդարանը Ապրիլի 24-ը սահմանեց հայ

զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 20-ին* Ուրուզվայի Սենատը և Ներկայացուցիչների պալատը գլխավոր ասամբլեայի համատեղ նիստում որոշում կայացրեցին «Հայ նահատակների հիշատակի օրվա» առթիվ, որով սահմանվում էր Ապրիլի 24-ը որպես 1915թ. ազգային կոտորածին զոհ զնացած մարդկանց հիշատակի օր:

Որոշումը Ուրուզվայում բնակվող և հասարակական ծառայության մեջ գտնվող հայ վերաբնակների համար Ապրիլի 24-ը համարեց ոչ աշխատանքային օր:

Ընդունված օրենքը միաժամանակ Ուրուզվայի մայրաքաղաքի թիվ 156 դպրոցին շնորհեց «Արմենիա» անունը:

- *Ապրիլի 23-ին* Հոչակագրով հանդես եկավ ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Սան-Ֆրանցիսկո քաղաքի քաղաքագլուխ Ջոն Շելլին, որտեղ 1965թ. սկսած Ապրիլի 24-ը սահմանվում է «Հայ զոհերի հիշատակի օր»:

- *Ապրիլի 24-ին*, Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի առթիվ Երևանում 24 ժամ տևողությամբ առաջին անգամ խորհրդային հասարակարգում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի միասնությունը արտահայտող բողոքի ցույց, որին մասնակցեց շուրջ մեկ միլիոն մարդ: Յուրաքանչյուրը Խորհրդային Միության կառավարությունից պահանջում էին ճանաչել և դատապարտել հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայի կողմից իրագործված ցեղասպանությունը, Հայաստանի մայրաքաղաքում կառուցել Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշակոթող:

- *Հուլիսի 15-ին* Ֆինլանդիայի մայրաքաղաք Հելսինկիում տեղի ունեցած Խաղաղության կողմնակիցների Համաշխարհային կոնգրեսը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը, արձանագրելով, որ «ընթացիկ տարին 50-րդ տարելիցն է հայկական ջարդերի, որոնք Օսմանյան Թուրքիան կազմակերպել էր մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման միջոցով ազգային հարցը լուծելու նպատակով: Այդ ցեղասպանությունն արժեցավ ավելի քան մեկուկես միլիոն ազատատենչ հայերի, այսինքն՝ հայ ժողովրդի երկու երրորդի կյանքը»:

1973

- ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվող խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնախմբի 26-րդ նստաշրջանում քննար-

կվեց և միաժամանակ ընդունվեց Ռուսոնդայի ներկայացուցիչ Նիկո-
ղեն Ռուխաշիանկիկոյի ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար
պատժելու հարցին նվիրված նախնական զեկուցումը, որի 30-րդ են-
թակետում Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդը որակվում էր
որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»:

1974

- Ներկայացված այդ նույն զեկուցումը քննարկվեց ՄԱԿ-ի մարդու
իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ նստաշրջանում: Թուրքիայի և
մի շարք այլ երկրների ներկայացուցիչները պահանջեցին հանել 30-
րդ ենթակետը: Ջեկուցումը վերադարձավ ենթահանձնախումբ՝ վե-
րանշակման:

1975

- *Ապրիլի 9-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատը բա-
նաձև (թիվ 148) ընդունեց 1975թ. ապրիլի 24-ը «Մարդու կողմից մար-
դու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազ-
գային օր» հայտարարելու մասին: Բանաձևը մերժվեց:

1978

- ՄԱԿ-ի ենթահանձնախումբը կրկին անդրադառնալով դեռևս 1973
թվականին 30-րդ նստաշրջանին ներկայացված բանաձևի նախա-
գծին, ամբողջությամբ զեկուցումից հանեց ցեղասպանության մասին
արձանագրված պատմական մասը, որտեղ հիշատակվում էր նաև
հայերի ցեղասպանության մասին:

- *Մայիսի 16-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Ջիմի Բարտերը հայտարարեց,
որ «... ընդհանուր առմամբ աշխարհում չգիտեն, որ 1916թ. նախոր-
դած տարիներին ստույգ քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովրդին
ոչնչացնելու համար, որը հավանաբար որևէ խմբի հետ երբևէ կա-
տարված ամենամեծ ողբերգություններից մեկն էր: Եվ որևէ
Նյուրնբերգյան դատավարություն տեղի չունեցավ»:

1979

- ՄԱԿ-ի ենթահանձնախումբը նույն բանաձևը ներկայացրեց ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի քննարկմանը: Չայների մեծամասնությամբ որոշվեց վերականգնել 30-րդ ենթակետը:

1981

- *Ապրիլի 22-ին* Մեծ եղեռնի հիշատակի օրվա նախօրյակին ամերիկահայերին ուղղված իր ուղերձում ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր. «Ինչպես վաղօրոք կատարված հայկական ցեղասպանությունը, ապա դրան հետևած Կամբոջայի ցեղասպանությունը և այլ բազմաթիվ ժողովուրդների բազմաթիվ կոտորածները, Հյուսիսային դասերը երբեք չպետք է մոռացվեն»:

1982

- Թել-Ավիվում (Իսրայել) տեղի ունեցավ բնաջնջման և ցեղասպանության հարցերին մվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանս:

- *Ապրիլի 29-ին* Կիպրոսի հանրապետության Ներկայացուցիչների պալատը Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առթիվ որոշում ընդունեց, որտեղ ասվում էր, որ ներկայացուցիչների պալատը «... սարսավիով ընդունում և դատապարտում է հայ ժողովրդի հանդեպ կատարված ոճիրը, որը բնորոշվում է որպես ցեղասպանություն և որը արմատախիլ արեց հայերին իրենց նախնիների հողերից»:

1983

- *Հուլիսի 24-ից օգոստոսի 10-ը* Կանադայի Վանկուվեր քաղաքում Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդը քննարկեց «Հայոց ցեղասպանության մասին» զեկույցը և ընդունած որոշման մեջ արձանագրեց, որ «...մենք ևս մեկ անգամ պետք է հիշենք դարասկզբին Թուրքիայում մեկուկես միլիոն հայերի ողբերգական կոտորածները և մյուս կես միլիոնի բռնազաղթը իրենց պատմական հայրենիքից»:

- *Հունվարի 6-ին* Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ֆրանսուա Միտերանը հրապարակային իր ելույթում դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 13-16-ը* Փարիզում տեղի ունեցավ ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը, որը քննարկեց հայերի ցեղասպանության հարցը: Ընդունվեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում որտեղ ասվում է՝

ա. հայ ազգաբնակչությունը հանդիսացել է ու հանդիսանում է մի ժողովուրդ, որի անհատական, այնպես էլ հավաքական հիմնական իրավունքները միջազգային իրավունքի հիման վրա պարտավոր էին և պարտավոր են հարգել:

բ. հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը՝ տեղահանությամբ ու ջարդով, 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին ցեղասպանության ոճրի կանխարգելման ու պատժելիության Համաձայնագրի համապատասխան կազմում է անժամանցելի մի ոճիր...

գ. երիտրուրքերի կառավարությունը հանցավոր է որպես այս ցեղասպանության հեղինակի, որը վերաբերում է 1915-1917 թվականներին կատարված արարքներին:

դ. հայկական ցեղասպանությունը նաև մի «միջազգային ոճիր» է և թուրքական պետությունը պարտավոր է ստանձնել նրա պատասխանատվությունը, առանց փորձելու պատրվակներ ներկայացնել, իր գոյության ընթացքում տեղի ունեցած որևէ ընդհարման համար, այդ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով:

ե. այս պատասխանատվությունից հետևում է գլխավոր պարտավորությունը՝ պաշտոնապես ճանաչել այս ցեղասպանության իրողությունը, դրանով իսկ նաև հայ ժողովրդի կրած վնասները:

զ. Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը և նրա անդամներից յուրաքանչյուրը իրավասու են պահանջել այս ճանաչումը և հայ ժողովրդին օժանդակել այս նպատակի համար:

- *Մայտնեբերի 10-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատը ընդունեց բանաձև (թիվ 247), որը պահանջեց կառավարությունից 1985թ. ապրիլի 24-ը հայտարարել «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր»:

- ԱՄՆ-ի Սենատ ներկայացվեց թիվ 241 բանաձևը, որը կոչ էր անում կառավարությանը արտաքին քաղաքականության ծրագրման և իրականացման ընթացքում հաշվի առնել հայոց եղեռնի հիշողություն-

ըը: Բանաձևը քննարկվեց և ընդունվեց Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի կողմից, սակայն հետագայում կառավարության ճնշման տակ այն կասեցվեց:

1985

- *Ապրիլի 23-ին* Արգենտինայի Ազգային կոնգրեսը միաձայն որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին: Արգենտինայի արտաքին գործերի մինիստրությանը հանձնարարվեց հայկական ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը և դատապարտմանը նպաստող քաղաքական կուրս վարել:

- *Ապրիլի 23-ին* հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին որոշում ընդունեց Ուրուգվայի Ազգային համագումարը:

- *Հունիսի 4-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատ ներկայացվեց թիվ 192 բանաձևը, որը պահանջում էր կառավարությունից 1985թ. ապրիլի 24-ը երկրում հայտարարել որպես «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի կիշատակման օր»: Բանաձևը քննարկվեց, սակայն մերժվեց ձայների մեծամասնությամբ:

- Նույն բովանդակությամբ բանաձև (թիվ 102) ներկայացվեց ԱՄՆ-ի Սենատ և նույնպես մերժվեց:

- *Հուլիսի 2-ին* ՄԱԿ-ի ենթահանձնախմբի 38-րդ նստաշրջանում քննարկվեց և հաստատվեց Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ Բենջամեն Ուայտեկերի զեկուցումը, որի 24-րդ ենթակետում «1915-1916թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որակվում էր որպես ցեղասպանության օրինակ:

1987

- *Ապրիլ ամսին* ԱՄՆ-ի Սենատ ներկայացվեց թիվ 241 բանաձևը, որը պահանջում էր կառավարությունից արտաքին քաղաքականության ծրագրման և իրականացման ընթացքում հաշվի առնել հայոց եղեռնի իրականությունը: Սակայն այն մերժվեց:

- Նույն բովանդակությամբ բանաձև (թիվ 247) ներկայացվեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատ և ձայների մեծամասնությամբ մերժվեց:

- Հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանը ընդունեց հատուկ բանաձև «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին»: Ինչպես արձանագրված է բանաձևի ներածական մասում, Եվրոպայի խորհրդարանը բանաձև ընդունելիս հաշվի էր առել նաև ներքոհիշյալ հանգամանքները, ըստ որոնց՝

1. Թուրքիայում բնակվող հայ ժողովրդի պատմության ճանաչումը ենթադրում է նրա ճանաչումը որպես ինքնատիպ էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն.

2. Հայերը ելնելով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության 1948թ. ընդունած կոնվենցիայի հիմնադրույթներից, 1915թ. կոտորածները որակում են որպես կազմակերպված ցեղասպանություն.

3. Թուրքական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեղադրանքը որպես անհիմն և դրանով իսկ գրկում է հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից.

4. Մինչև այժմ պատմականորեն ապացուցված հայկական ցեղասպանությունը չի ենթարկվել քաղաքական դատապարտման և չի ստացել իր համապատասխան հատուցումը.

5. Թուրքիայի կողմից հայկական ցեղասպանության ճանաչումը այսուհետև պետք է դիտվի որպես հայերի նկատմամբ բարոյական իրավունքի վերականգման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել թուրքական կառավարությանը.

6. Թուրքիայի իրահաջորդ կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշումը հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը:

Եվրոպայի խորհրդարանի որոշումը հիմնականում ներառում է հետևյալ հարցադրումները՝

ա. հայկական հարցը, ինչպես նաև Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների հարցը պետք է քննարկվեն Թուրքիայի և Եվրոպական տնտեսական համագործակցության միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների շրջանակներում և Թուրքիայում ժողովրդավարությունը կարող է արմատապես հաստատվել միայն այն պայմանով, երբ նա ճանաչի և հարստացնի իր պատմությունը իր իսկ երկրում առկա էթնիկական և մշակութային այլազանությամբ:

բ. 1915-1917թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին» կոնվենցիայի համաձայն հանդիսանում են ցեղասպանություն.

գ. ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար և գտնում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ.

դ. Եվրոպական խորհուրդը պետք է ճնշում գործադրի ներկայիս թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի նա ճանաչի 1915-1917թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և դրանով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև.

ե. ներկայումս Թուրքիայի կառավարության կողմից հայ ժողովրդի դեմ անցյալում երիտթուրքական կառավարության գործադրած ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարվելը, Հունաստանի հետ գոյություն ունեցող վիճելի հարցերում միջազգային իրավական նորմերի կիրառումից հրաժարվելը, Կիպրոսում թուրքական օկուպացիոն զորքերի պահպանումը, ինչպես նաև քրդական իրադարձությունների ժխտումը, Թուրքիայում իսկական պառլամենտական ժողովրդավարության բացակայությունը, անհատական, հասարակական ու հատկապես կրոնական ազատությունների ոտնահարումը՝ այս ամենը հանդիսանում են անհաղթահարելի արգելքներ եվրոպական տնտեսական համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար.

զ. Եվրոպական խորհրդարանը նկատի ունենալով հայ ժողովրդի ողբերգությունը, միանում է ազգային ինքնատիպությունը զարգացնելու նրա ցանկությանը՝ որպես փոքրամասնություն իր իրավունքները պահպանելու և անարգել օգտվելու մարդու և քաղաքացիների իրավունքներից.

է. Խորհրդարանը վճռականորեն պահանջում է, որ Թուրքիայում ապրող հայ փոքրամասնության ազգային ինքնության, նրա լեզվի, կրոնի, մշակույթի և կրթության համակարգի նկատմամբ ցուցաբերվի արդար վերաբերմունք և հանդես է գալիս պատմական հուշարձանների պահպանության գործի բարելավման, այդ թվում նաև՝ թուրքահայերի կրոնական-ճարտարապետական ժառանգության պահպանման ու կոնսերվացման օգտին, ցանկություն է հայտնում, որպեսզի եվրոպական տնտեսական համագործակցությունն ուսումնասիրի այդ նպատակին օժանդակող հնարավոր միջոցներ ձեռնարկելու հարցը.

ը. Թուրքիան պետք է անշեղորեն պահպանի իր երկրում ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները, ինչպես որ այդ պարտադրում են նրան 1923թ. Լոզանի պայմանագրի 37-45-րդ հոդվածները.

թ. Ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում հուշարձանների պահպանությունը, ինչպես նաև թուրքահայերի կրոնական ճարտարապետական ժառանգության պահպանումն ու կոնսերվացումը պետք է դիտել որպես դարերի ընթացքում զարգացում ապրած բոլոր քաղաքակրթությունների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրությանը մաս կազմած քրիստոնյա փոքրամասնությունների մշակութային ժառանգության պահպանմանը ուղղված լայն քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս.

ժ. կոչ անել եվրոպական տնտեսական համագործակցությանը՝ Թուրքիայի հետ համագործակցել նաև մշակույթի ասպարեզում, նրա տարածքում գտնվող քրիստոնեական կամ այլ, ինչպես օրինակ՝ դասական անտիկ շրջանի, իտեթական, օսմանյան և ուրիշ քաղաքակրթությունների ժառանգությունը պահպանելու նպատակով.

ժա. վճռականորեն դատապարտում է առանձին կազմակերպությունների կողմից ի գործ դրվող բոլոր բռնի գործողություններն ու ահաբեկչական ձևերը, որոնք հատկանշական չեն հայ ժողովրդի համար, և հաշտության կոչ է անում հայերին ու թուրքերին.

ժբ. կոչ է անում Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության անդամ երկրների հռչակելու «20-րդ դարում գործադրված ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ ոճրագործությունների հիշատակի օր», մասնավորապես այն ոճրագործությունների, որոնց զոհ գնացին հայերն ու հրեաները.

ժգ. վավերացնում է իր պարտավորությունը՝ իրապես նպաստելու հայ և թուրք ժողովուրդների առջև բանակցությունների իրականացման նպատակը հետապնդող նախաձեռնություններին:

Թուրքիան փաստորեն ելնելով այն իրողությունից, որ ինչպես Եվրոպական խորհրդարանը, այնպես էլ Միավորած Ազգերի Կազմակերպությունը իրավաբանական տեսանկյունից սանկցիաների կիրառման իրավունքներով օժտված չեն, ընդհանրապես հրաժարվեց բանաձևի գոյության փաստն ընդունելուց:

- Աթենքում (Հունաստան) հրավիրվեց միջազգային գիտական կոնֆերանս նվիրված «Հայկական հարցը և թուրքական ծավալապաշտությունը» թեմային:

- *Նոյեմբերի 22-ին* Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհուրդը օրենք ընդունեց «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Դատապարտելով 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն, ընդունված օրենքը Ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Առաջարկություն ներկայացվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը 1915 թվականի ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին:

- Օքսֆորդում (Անգլիա) հրավիրվեց «Հիշել հանուն ապագայի» քեմայով միջազգային գիտական նստաշրջան, որտեղ բազմիցս հիշատակվեց հայոց ցեղասպանությունը:

- Կալիֆորնիայի (ԱՄՆ) համալսարանում հրավիրվեց միջազգային գիտական նստաշրջան «Հայերի ցեղասպանություն. պատմություն, քաղաքականություն, բարոյագիտություն» քեմայով:

- Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի Սան-Անտոնիոյում կայացած համագումարը հատուկ որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանության մասին, կոչ անելով խորհրդի բոլոր անդամներին «դիմել իրենց երկրների կառավարություններին ճնշում գործադրելու Թուրքիայի վրա՝ հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչելու նպատակով»:

- *Մեպտեմբերին* սենատոր Ռոբերտ Դոուլը կրկին անգամ Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարելիցը նշելու պատրվակով Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևի նախագիծ ներկայացրեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսին: Հայոց օրակարգ չմտավ, չնայած բանաձևի նախագծի տակ իրենց ստորագրություններն էին դրել վաթսունից ավելի սենատորներ:

- *Փետրվարի 20-ին և 27-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը կրկին անդրադարձավ սենատոր Ռ. Դոուլի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ ներկայացրած բանաձևի քննարկմանը: Բոլոր քննարկումներից հետո Սենատը մերժեց բանաձևի ընդունումը:

- *Ապրիլի 17-21-ը* Երևանում կայացավ միջազգային գիտական նստաշրջան «Հայերի ցեղասպանություն. պատմություն, տեսություն,

քաղաքական պատասխանատվություն» թեմայով, նվիրված հայերի ցեղասպանության 75-րդ տարեմիին:

- *Ապրիլի 19-ին* Կիպրոսի խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին:

- *Ապրիլի 20-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հանդես եկավ ամերիկահայերին ուղղված հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր. «... Կոտորածների 75-ամյակին ես կցանկանայի միանալ հայերին և բոլոր ժողովուրդներին, որոնք 1990թ. ապրիլի 24-ը ընդունում են իբրև հայ ժողովրդի 1,5 միլիոնից ավել զոհերի հիշատակի օր»:

1994

- *Ապրիլի 22-ին* Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կոմունիստական պատգամավորական խմբակցությունը հանդես եկավ օրենսդրական առաջարկությամբ, որտեղ ասվում էր. «Ֆրանսիայի Հանրապետությունը ճանաչելով ցեղասպանությունը, որին 1915-1922թթ Օսմանյան կառավարության որոշմամբ զոհ գնաց հայ ժողովուրդը, պարտավորվում է յուրաքանչյուր տարի նշել նրա հիշատակը և միջազգային հանրությանը ճանաչել տալ մարդկության դեմ գործադրված այդ ոճիրը»:

- *Ապրիլի 20-ին և ապրիլի 22-ին* Ռուսաստանի Պետական Դումայի նստաշրջանում պատգամավորական տարբեր խմբակցություններ հանդես եկան Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու առաջարկությամբ: Երկօրյա քննարկումներից հետո՝ ապրիլի 22-ին Ռուսաստանի Պետական Դուման ընդունեց Հայտարարություն, որտեղ ասվում էր՝ «... Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դումայի նստաշրջանը այդ ողբերգության հիշատակության 79-րդ տարեկիցի նախօրեին դատապարտելով հայերի ցեղասպանությունը, արտահայտում է իր խորը ցավակցությունները հայ ժողովրդին և կիսում է իր կարեկցանքը ցեղասպանության զոհ գնացած վերապրողներին, որոնք ապրում են Ռուսական Դաշնությունում և կամ ամբողջ աշխարհում: Հիշատակը և խղճմտանքը մնալու է մեզ հետ առահավետ»:

- *Ապրիլի 24-ին* Ուրուգվայի Հանրապետության մայրաքաղաք Մոնտեվիդեոյի Անկախության հրապարակում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված բազմահազարանոց միտինգում արտասանած իր ճառում Ուրուգվայի նախագահ Լուիս Ալբերտ Լագաժեն հայտարարեց. «Հայ ժողովրդի դեմ գործադրված ցեղասպանու-

քյան ոգեկոչման այս միջոցառմանը մենք մասնակցում ենք հանրապետության կառավարության անունից: Մասնակցում ենք ոչ միայն այն պատճառով, որ ազգովին դատապարտում ենք ողջ 20-րդ դարի ընթացքում տեղի ունեցած և տակավին այսօր մեզ տառապանք պատճառող նմանօրինակ գործողությունները, որոնք շարունակվում են Եվրոպայում, Աֆրիկայում, և այլուր, այլ մեծարելու համար հայ համայնքին, որին այնքան պարտական է մեր երկիրը: Այն համայնքին, որը մեր երկրին տվել է իր ժողովրդի տաղանդն ու աշխատանքը»:

- *Ապրիլի 27-ին* Իսրայելի խորհրդարանի թիվ 209-րդ նիստում ելույթ ունեցավ Իսրայելի արտաքին գործերի փոխնախարար Յոսի Բեյլին, որը պատասխանելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցապնդումին, հայտարարեց, որ հայերի նկատմամբ թուրքերի կողմից ութսուն տարի առաջ գործադրած ջարդերը իլույթ ցեղասպանություն էր և «մենք պետք է քաջալերենք հիշատակությունը, որովհետև այս դեպքը այնպիսի մի պարագա է, որ ամբողջ աշխարհը պարտավոր է հիշել»:

1995

- *Մարտի 6-ին* հրապարակվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահի Հրամանագիրը՝ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ ցեղասպանությունը վերապրած հայերին պետական աջակցություն ցուցաբերելու մասին: Այդ Հրամանագրի համաձայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մշտապես բնակվող ցեղասպանությունը վերապրած քաղաքացիների համար նախատեսվեցին սոցիալական պաշտպանությունն ապահովող միջոցառումներ:

- *Մարտի 7-ին* Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշում կայացրեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ստեղծման մասին:

- *Մարտի 18-ից 20-ը* Գերմանիայի Մյունխայն քաղաքում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված գիտաժողով, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան Վ. Տատրյանը, Թաներ Աքչամը և ուրիշներ:

- *Մարտի 23-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատին կոնգրեսականներ Դեյվիդ Բանիորը և Պիտեր Բյուտը ներկայացրեցին թիվ 47 բանաձևի նախագիծը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և Ապրիլի 24-ը մշտապես որպես ցեղասպանության զոհե-

րի հիշատակի օր սահմանելու մասին:

- *Մարտի 23-ին* Լոս-Անջելեսում Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առթիվ կազմակերպված բազմամարդ հավաքում հանդես եկավ Կալիֆորնիայի նահանգապետ Պիտ Ուիլսոնը, որը խստագույնս դատապարտեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 3-ին* Կանադայի խորհրդարանը քննարկեց Տորոնտոյից պատգամավոր հայազգի Սարգիս Ասատուրյանի կողմից ներկայացված բանաձևի նախագիծը՝ մարդկության դեմ ոճիրների դատապարտման մասին, նկատի ունենալով Հայոց ցեղասպանության իրողությունը: Խորհրդարանում Կանադայի կառավարության ներկայացուցչի ելույթից հետո հարցի քննարկումը մերժվեց և օրակարգ չմտավ:

- *Ապրիլի 7-ին* Լոս-Անջելեսում Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի ոգեկոչման հանձնախմբի նախաձեռնությամբ Միացյալ Հայ Ավետարանական եկեղեցու սրահում կազմակերպվեց երկօրյա միջազգային գիտաժողով, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան Ռ. Հովհաննիսյանը, Ի. Չառնին, Հ. Սիմոնյանը, Մ. Նշանյանը, Ռ. Փիրումյանը, Իվ Տերնոնը, Ա. Փափազյանը և ուրիշները:

- *Ապրիլի 14-ին* Ռուսաստանի դաշնության Պետական Դուման ընդունեց հայտարարություն «1915-1922թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որտեղ ասվում է՝

«Հենվելով անհերքելի պատմական փաստերի վրա, որոնք վկայում են Արևմտահայաստանի տարածքում 1915-1922թթ. հայերի բնաջնջման մասին,

- հետևելով ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի ընդունված միջազգային ոգուն ու տառին,

- պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների վաղեմության ժամկետի մասին 1968թ. նոյեմբերի 26-ի միջազգագրին,

- ձգտելով վերածնել ռուսական պետության մարդասիրական ավանդույթները հիշեցնելով, որ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ եվրոպական մեծ տերությունները դեռ 1915թ. հայ ժողովրդի հանդեպ թուրքական կայսրության գործողությունները որակել են որպես «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն»

- նշելով, որ իր պատմական հայրենիքում եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով,

- ՌԴ Պետդուման դատապարտում է 1915-1922թ. հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին,

- իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24-ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր»:

- *Ապրիլի 21-ին* տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի արտահերթ նիստը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: Գերագույն խորհուրդը ընդունեց հայտարարություն Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առթիվ և իր հաստատականությունը հայտնեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ու դատապարտմանը:

- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Բլինթոնը Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ հանդես եկավ Հայտարարությամբ:

- *Ապրիլի 24-ին* հարյուրից ավելի հայ երիտասարդներ Երուսաղեմում վարչապետ Իցհակ Ռաբիհի նստատեղի առջև հանդես եկան բողոքի ցույցով, պահանջելով, որպեսզի երկրի դպրոցական դասագրքերում, հրեկան ողջակիզման պատմության հետ նշվի նաև Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 24-ին* Երևանում գտնվող Ռուսաստանի Պետական Դոմայի պատվիրակությունը ծաղիկներ դրեց Եղեռնի զոհերի հուշարձանին և մասնակցեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանի բացման արարողությանը:

- *Մայիսի 2-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի շենքում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատան նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ցերեկույթ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: Հանդես եկան սենատորներ Էդվարդ Բենեդիկտ և Պոլ Սայմոնը, ինչպես նաև մի խումբ կոնգրեսականներ:

- *Մեյստեմբերի 21-ին* ավարտվեց Երևանում կառուցվող Հայոց ցեղասպանության թանգարանի շենքի շինարարության երկրորդ փուլը: Թանգարանի շենքի նախագծի հեղինակներն են ճարտարապետներ Սաշուր Բալաշյանը և Լյուդմիլա Մկրտչյանը: Յուրաքանչյուր գեղարվեստական-կոնստրուկտորական մշակման հեղինակն է ճարտարապետ Հայկազ Քոչարը: Թանգարանի գիտական ցուցադրության հեղինակն է պատմաբան Լավրենտի Բարսեղյանը:

Թանգարանը որպես գիտահետազոտական հաստատություն գործում է Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի համակարգում:

- *Ապրիլի 23-ին* Կանադայի համայնքների պալատը բննարկեց «Մարդու կողմից իր մերձավորին ցույց տրվող անմարդկային վերա-

բերմունքի» հարցը: Առաջարկություն է ներկայացվել հայերի 1915թ. ցեղասպանության 81-րդ տարեդարձի կապակցությամբ սահմանելու և յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 20-ից 27-ը նշել մարդու կողմից իր մերձավորի նկատմամբ թույլատրված հանցագործության հիշողության շաբաթ:

Այդ օրը համայնքների պալատը բոլոր կանադացիների ամունից միաձայն ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Հայկական ողբերգության 81-րդ տարեկիցի կապակցությամբ, որը տեղի էր ունեցել 1915 թվականի ապրիլի 24-ին և տարավ 1,5 միլիոն կյանքեր, պալատը ճանաչում է մարդկության դեմ կատարված այդ հանցագործությունը և յուրաքանչյուր տարվա ապրիլի 20-ից 24-ը հայտարարում է մարդկանց մեկը մյուսի նկատմամբ կատարած դաժանության հիշողության շաբաթ»:

- *Ապրիլի 25-ին* Հունաստանի խորհրդարանը միաձայն օրենք ընդունեց «Ապրիլի 24-ը Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին» որտեղ ասվում է՝

«Հոգված առաջին. Ապրիլի 24-ը սահմանվում է որպես Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր:

Հոգված երկրորդ. Հիշատակի միջոցառումների բնույթը, բովանդակությունը, պատասխանատվությունը և դրանց կազմակերպման եղանակը որոշվում են նախագահական հրամանագրով, որը հրատարակվում է ներքին գործերի, հանրային կառավարման և ապակենտրոնացման նախարարի առաջարկությամբ, առավել ճանաչված հայկական միությունների և կազմակերպությունների կարծիքից հետո»:

- *Մայիսի 2-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսական Ուղղափառ եկեղեցու պատվիրակությունը Մոսկվայի և Համայն Ռուսիայի Պատրիարք Ալեքսի երկրորդի գլխավորությամբ: Հուշահամալիրում, հավերժության ջահի մոտ տեղի ունեցավ հատուկ արարողություն նվիրված զոհերի հիշատակին: Թանգարանի այցելուների մատյանում Ալեքսի երկրորդը գրեց. «Հավերժ հիշատակ ցեղասպանության զոհերին»:

✓ - *Մայիսի 7-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսաստանի Պետական Դոմայի պատվիրակությունը՝ Դոմայի նախագահ Գ. Ն. Սելեզնևի գլխավորությամբ:

- *Մայիսի 15-ին* ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատի միջազգային հարաբերությունների հանձնախմբի նախաձեռնությամբ վերջին քսան տարիների ընթացքում առաջին անգամ ԱՄՆ-ի կոնգրեսում

տեղի ունեցան լսումներ Օսմանյան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության պատմական փաստի ճանաչման խնդրի շուրջ: Ներկայացվեց մի բանաձև, որը Թուրքիային կոչ էր անում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ բանաձևը պաշտպանում էին 165 կոնգրեսականներ: Քննարկումներին մասնակցող ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի խոսնակ Գլեն Դևիսը ներկայացրեց կառավարության դիրքորոշումը, որի համաձայն հավանության չէր արժանանում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու նախաձեռնությունը, նկատի ունենալով Թուրքիայի հետ ԱՄՆ-ի համագործակցությունը: Բանաձևի քննարկումը օրակարգ չմտավ:

- *Մայիսի 31-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Ֆրանսիայի Սենատի «Հայաստան-Ֆրանսիա» պատգամավորական խմբակցության պատվիրակությունը:

- *Մեպտեմբերի 2-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Բուլղարիայի Հանրապետության զինվորական պատվիրակությունը պաշտպանության նախարարի գլխավորությամբ:

- *Նոյեմբերի 6-ին* Իտալիայի խորհրդարանում հրավիրվեց գիտաժողով և կլոր սեղան՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին:

1997

- *Ապրիլի 8-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսականներ Ջորջ Ռադանովիչը և Դեյվիդ Բոնիբերը կոնգրեսին ներկայացրեցին օրենսդրական նախագիծ, կոչ անելով կոնգրեսին հատուկ բանաձև ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին: Ներկայացված բանաձևում մասնավորապես առաջարկվում է արձանագրել՝

«ա. կոնգրեսը ամերիկահայության հետ հարգում է հայկական ցեղասպանության զոհերի հիշատակը.

բ. ԱՄՆ-ը պետք է Թուրքիային ստիպի, որպեսզի վերջինս կատարի բոլոր պատշաճ քայլերը՝ Օսմանյան կայսրության կողմից հայ բնակչության դեմ 1915-23թթ. գործադրած բռնությունները ճանաչելու և ոգեկոչելու համար»:

- *Ապրիլի 17-ին* Նոր Հարավային Ուելսի (Ավստրալիա) խորհրդարանի օրենսդիր համագումարը որոշում կայացրեց Ապրիլի 24-ը սահմանել հայերի ցեղասպանության հիշատակի օրը և առաջարկություն ներկայացրեց Ավստրալիայի դաշնային կառավարությանը ընդունել նույնանման որոշում:

- *Ապրիլի 21-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգային խորհրդարանը բանաձև ընդունեց Ապրիլի 24-ի օրը նահանգում «Հայերի ցեղասպանության ոգեկոչման օր» սահմանելու մասին:

- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի Սենատի հայկական համախմբման դահլիճում նշվեց հայոց Մեծ եղեռնի 82-րդ տարելիցը, որը կազմակերպել էր սենատոր Ջեյ Ռիդլի, կոնգրեսականներ Ջոն Նոլենբերգի, Մարտին Նիլդրնի, Դեյվիդ Բոնիտերի և Ջորջ Ռադանովիչի մասնակցությամբ ստեղծված հանձնախումբը:

- *Ապրիլի 22-ին* Երևան ժամանած Գրղզստանի կառավարական պատվիրակությունը հանրապետության նախագահ Ասկար Ակակի գլխավորությամբ ծաղկեպսակ դրեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանին: Հաջորդ օրը Բաքվում Աղրբեջանի Միլի Մեջլիսում Ա. Ակակը հայտարարեց, որ 1915թ. Թուրքիայում հայերի դեմ ցեղասպանություն է գործադրվել: Գրղզստանի նախագահը դրանում համոզվել էր, երբ այցելության ժամանակ դիտել էր Հայոց ցեղասպանության քանգարանի գիտական ցուցադրությունը:

Բաքվում կատարած հայտարարության առթիվ Թուրքիայի կառավարությունը իր գրավոր բողոքը ներկայացրեց Ա. Ակակին:

- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Բլինթոնը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր. «Ամեն տարի Հիշատակի օրը մենք միանում ենք ամերիկահայերին և աշխարհով մեկ սփռված հայկական համայնքներին, հանդիսավորությամբ հիշելով 20-րդ դարի պատմության ամենասև եջերը՝ անթիվ հայերի սպանող Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թվականին...»:

- *Ապրիլի 22-ին* Հայկական Համագային Ընկերակցության պատվիրակությունը Կանադայի մայրաքաղաք Օտտավայում հանդիպում ունեցավ Ազատական կուսակցության Օնթարիայի նահանգի լիազոր ներկայացուցիչների հետ: Ներկայացված հուշագրի մեջ շեշտվում էր, որ Կանադայի դաշնության խորհրդարանը պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը: Այսօր միայն Կանադայի Օնթարիա և Բվերեկ նահանգների խորհրդարաններն են ճանաչել և դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 23-ին* Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում կոնգրեսական Ֆրենկ Փալտունի (Նյու-Ջերսի նահանգից) նախաձեռնությամբ և նախագահությամբ տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված նիստ:

- *Ապրիլ ամսին* հերթական ռմբահարման ենթարկվեց Ստամբուլի Էյուր թաղամասում գտնվող Սուրբ Եղիա հայկական եկեղեցին: Մինչ այդ, փետրվարի 13-ին և 15-ին ռմբահարվել էր նաև շրջանում

գտնվող Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին:

- *Ապրիլի 24-ին* առավոտից մինչև ուշ գիշեր Երևան քաղաքի և շրջակա քաղաքների ու բնակավայրերի հարյուր հազարավոր բնակիչներ անվերջանալի թափորներով այցելեցին Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշահամալիրը:

- *Ապրիլի 24-ին* Կալիֆորնիայի նահանգապետ Պիտ Ուիլսոնը Մեծ Եղեռնի 82-րդ տարելիցի առթիվ հրապարակեց ցավակցական հայտարարություն:

- *Ապրիլի 24-ին* Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսելում տեղավորված Քրդստանի վտարանդի խորհրդարանի Գործադիր հանձնաժողովը հատուկ հայտարարությամբ դատապարտեց Թուրքիային այլազգուների նկատմամբ վարած քաղաքականության համար, որին զոհ դարձան հազարավոր հայեր, հույներ, քրդեր և ասորիներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Հռոմի հայկական վարժարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված երեկո, որտեղ ելույթներով հանդես եկած Իտալիայի նշանավոր քաղաքական գործիչները դատապարտեցին Օսմանյան Թուրքիային:

- *Ապրիլի 24-ին* Ավստրալիայի Նյու Սաութ Վելզ նահանգի խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց և միաձայն դատապարտեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը: Խորհրդարանը Ապրիլի 24-ը հռչակեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհ դարձած հայերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 30-ին* Վաշինգտոնի Կապիտոլ Հոլում կազմակերպվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հանդիսավոր ցերեկույթ, որին մասնակցեցին շուրջ երեսուն կոնգրեսականներ, ԱՄՆ-ի հասարակայնության ներկայացուցիչներ: Ելույթներով հանդես եկող գործիչները առանձնապես ընդգծեցին, որ Հայոց ցեղասպանությունը իր ճանաչումը պետք է գտնի Միացյալ Նահանգների և միջազգային հանրության կողմից:

- *Մայիսի 3-ին* Լիբանանի հանրապետության խորհրդարանը նկատի ունենալով, որ ամեն տարվա Ապրիլի 24-ը առիթ է ոգեկոչելու հայ ժողովրդի դեմ կատարված ջարդերի արհավիրքի հիշատակը, բանաձև ընդունեց ամեն տարի այդ օրը հայ ժողովրդի հետ միասնականության օր հայտարարելու մասին:

- *Մայիսի կեսերին* Կալիֆորնիայի նահանգային վարչության և ԱՄՆ-ի դաշնային կառավարության կողմից որոշում կայացվեց Լոս-Անջելեսում կառուցվող Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման թանգարանի հողահատկացման մասին: Թանգարանը կառուցվելու է Սան-Ֆերնանդո հովտում գտնվող Ուեստ Հիլզի շրջանում, բլրի վրա:

- *Մայիսի 17-ից 18-ը* Կալիֆորնիայի համալսարանում (Լոս-Անջելես) տեղի ունեցավ Վան-Վասպուրականին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

- *Մայիսի 25-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ուկրաինայի կառավարական պատվիրակությունը Ուկրաինայի խորհրդարանի նախագահ Օ. Մորոզի գլխավորությամբ:

- *Մայիսի 28-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի պատվավոր հյուրերի մատյանում գրառում կատարեց Վրաստանի ուղղափառ եկեղեցու կաթողիկոս Իլյա Երկրորդը, որը Մեծ եղեռնի հուշահամալիրում հատուկ արարողություն կատարեց զոհերի հիշատակին:

- *Հունիսի 11-ից 13-ը* Մոնրեալի (Կանադա) Կոնկորդիա համալսարանում տեղի ունեցավ ցեղասպանության հարցերով զբաղվող գիտնականների միջազգային ընկերակցության երկրորդ համաժողովը, որի նշանաբանն էր՝ «Յեղասպանությունը և ժամանակակից աշխարհը»: Համաժողովի որոշումներից մեկը վերաբերում էր Հայոց ցեղասպանությանը, որտեղ ասվում էր՝ «Համաժողովը վերահաստատում է 1915թ. Թուրքիայում հայերի զանգվածային սպանությունը որպես ցեղասպանական պարագա, որը համապատասխանում է ՄԱԿ-ի Յեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի դրույթներին»:

- *Հունիսի 23-ին* Ստամբուլում հրատարակվող «Հյուրիեթ» թերթը տեղեկացրեց, որ Բեյոզլուի քաղաքապետարանը հիմնահատակ քանդել է տվել Խասգյուղի և Օղմենյանի հայ բողոքականների եկեղեցին:

- *Հուլիսի 14-ին* Հայ հեղափոխական դաշնակցության Հայ դատի հանձնախմբերը և Թել-Ավիվի հայկական համայնքը միահամուռ դեմ դուրս եկան քաղաքային խորհրդի այն որոշման դեմ, որն առաջարկում էր Բեռնար Լևիսին տալ Թել-Ավիվի պատվավոր քաղաքացու կոչում: Այդ որոշման դեմ բողոքեցին նաև մի խումբ հրեա գիտնականներ: Ինչպես հայտնի է Բեռնար Լևիսը ժխտում էր հայոց ցեղասպանության իրողությունը և փաստորեն կատարում էր Թուրքիայի կառավարության պատվերը:

- *Օգոստոսի 19-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Չինաստանի Հանրապետության ժողովրդական ներկայացուցիչների Համաչինական ժողովի փախնախագահ Վան Բինցյանը, որը թողեց հետևյալ գրառումը. «Խորը համակրանք են արտահայտում հայ ժողովրդի ցավերի նկատմամբ, ո-

րոնք նա ունեցավ անցյալում: Թող այսուհետև այլևս չկրկնվի պատմության նման ռդբերգությունը»:

- *Մեպտեմբերի կեսերին* ԱՄՆ-ի Չիկագոյի քաղաքի Դ. Պոլ համալսարանի իրավագիտության պրոֆեսոր, Մարդկային իրավունքների միջազգային կազմակերպության նախագահ Մ. Պասիունը Հարվարդի համալսարանի կողմից հրատարակվող հանդեսներից մեկում հանդես եկավ մի հոդվածով, ուր առաջարկեց հիմնել «Միջազգային ոճիրների մշտական դատարան»՝ ցեղասպանությունները դատապարտելու համար: Հոդվածում առանձնահատուկ ընդգծվում էր Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու անհրաժեշտությունը:

- *Մեպտեմբերի վերջերին* Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ համայնքների համառ պայքարի արդյունքում Նյու-Յորքի Էլյու Այլենդ թանգարանի ցուցասրահներից մեկում վերականգնվեց նախկինում գործող ցուցադրությունը, երբ անհիմն կերպով ցուցադրությունից հանվել էին 1915թ. կատարված հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող լուսանկարները:

- *Հոկտեմբերի 4-ին* Հայ հեղափոխական դաշնակցության Արևելյան Ամերիկայի Հայ դատի հանձնախումբը բողոքի ցույց կազմակերպեց Չիկագոյի հյուրանոցներից մեկի առջև, ուր տեղի էր ունենում «Թուրք-ամերիկյան ընկերակցությունների» 18-րդ հերթական համագումարը, պահանջելով չորանալ Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Հոկտեմբերի 8-ին* Բելգիայի Սենատի անդամ Մ. Մահուն և նրա հետ միասին Սենատի ինը այլ անդամներ Սենատի քննարկմանը ներկայացրին «1915թ. Թուրքիայի հայերի ցեղասպանության մասին» խորագիրը կրող մի ընդարձակ բանաձևի նախագիծը: Բանաձևը կոչ էր անում թուրքական կատավարությանը ճանաչել 1915թ. Օսմանյան կայսրության վերջին կառավարության կողմից իրականացրած ցեղասպանության փաստը, կոչ էր անում Եվրամիության անդամ պետությունների խորհրդարաններին նպաստել հայ և թուրք ժողովուրդների միջև հաշտությանը, դիմում էր Եվրամիությանը և նրա անդամ երկրներին՝ նախաձեռնություն ցուցաբերել նպաստելու հայ և թուրք ժողովուրդների միջև բոլոր բնագավառներում բանակցությունների կայացմանը:

- *Հոկտեմբերի 23-ին* Բելգիայի հայ համայնքի վարչության նախաձեռնությամբ և Բրյուսելի քաղաքապետարանի նյութական օժանդակությամբ Բրյուսել քաղաքի հրապարակներից մեկում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքար-հուշարձանի պաշտոնական բացումը:

- *Հոկտեմբերի 29-ին* ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի տնօրինությունը նկատի ունենալով միջազգային հանրության և հայկական կազմակերպությունների բողոքները, հատուկ որոշում կայացրեց Օսմանյան կայսրության հիմնադրման 700-ամյակը նշել միմիայն մշակութային բնույթ կրող միջոցառումներով:

- *Հոկտեմբերի 31-ին* Մոնրեալի (Կանադա) քաղաքապետ Պիեռ Ռուրբը պաշտոնապես թույլատրեց կառուցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան՝ համապատասխան արձանագրությամբ:

- *Նոյեմբերի 8-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Բուլղարիայի հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Նադեժդա Միխայլովան: Ի նշան զոհերի հիշատակի նա հուշահամալիրի բարեկամության ճեմուղում ծառ տնկեց:

- *Նոյեմբերի 22-ին* Կալիֆորնիայի համալսարանում (Լոս-Անջելես) «Պատմական Հայաստանի քաղաքները և նահանգները» նշանաբանով տեղի ունեցավ միջազգային երկրորդ գիտաժողովը: Ձեկուցումները նվիրված էին պատմական Հայաստանի Տարոն, Մուշ և Բիթլիս նահանգներին ու քաղաքներին: Գիտաժողովը կազմակերպել էր համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

- *Նոյեմբերի 28-ին* լրացավ Երևանի Ծիծեռնակաբերդի բարձրունքում Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի հանդիսավոր բացման երեսնամյակը:

- *Դեկտեմբերի 6-ից 13-ը* Բրյուսելի (Բելգիա) համալսարանի Միջազգային հարաբերությունների ուսումնասիրման կենտրոնի նախաձեռնությամբ Աուշվից գյուղաքաղաքում կազմակերպվեց միջազգային գիտաժողով նվիրված հրեական ողջակիզմանը: Գիտաժողովում քննարկման նյութ դարձավ նաև Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը:

1998

- *Փետրվարի 27-ին* Սումգայիթի ողբերգության տասներորդ տարելիցի առթիվ Ստեփանակերտի և Երևանի Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրներում զոհերի հիշատակին կանգնեցված հուշարձանների մոտ տեղի ունեցան սգո հանդիսություններ: Սգո հանդիսությունների մասնակիցները իրենց հայտարարություններում պահանջեցին պաշ-

տոնապես դատապարտել Սուճգայիթում, Բաքվում, Գանձակում և Աղբրեջանի այլ քաղաքներում հայ բնակչության կոտորածները:

- *Մարտի 5-ին* Կիպրոսի խորհրդարանը դատապարտեց Թուրքիայի կողմից կղզու գրավված տարածքում գտնվող հայկական Սուրբ Մակարի վանքը կիպրացի թուրքերի կողմից հյուրանոց վերածելու որոշումը: Դեռևս 1974թ. Թուրքիայի կողմից Կիպրոս ներխուժելու ժամանակ թուրքական զորքերը թալանել և ավերել էին վանքը:

- *Մարտ ամսին* թուրքական և հայկական մամուլում հաղորդագրություններ եղան այն մասին, որ Ուրֆայում (Եդեսիա) գտնվող հայկական և ասորական չորս եկեղեցիներից երեքը վերածվել են մզկիթների, իսկ մեկն էլ՝ գորգագործական արհեստանոցի:

- *Մարտի 26-ին* Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունում Կիպրոսի դեսպանը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանին ներկայացրեց բողոքագիր Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի մշակութային կոթողները ոչնչացնելու կապակցությամբ: Բողոքագրում տեղ էր գտել նաև հայկական Սուրբ Մակարի վանքի փաստը, ինչպես նաև հունական երեք եկեղեցիների մասին, որոնք վերածվել էին մզկիթների, իսկ մեկ այլ եկեղեցի օգտագործվում էր որպես ախոռ:

- *Մարտի 26-ին* Բելգիայի Սենատը իր 1997-1998թթ. նստաշրջանում որոշում ընդունեց «Թուրքիայում ապրող հայերի 1915թ. ցեղասպանության մասին», որով դիմում էր Թուրքիայի կառավարությանը ճանաչել Օսմանյան կայսրության վերջին կառավարության կողմից 1915թ. կազմակերպված ցեղասպանության պատմական ճշմարտությունը:

- *Մարտ ամսվա կեսերին* ըստ Ուրուզվայի մամուլի հաղորդագրությունների, Ուրուզվայի կրթության նախարարության որոշմամբ դպրոցական երկրորդ և երրորդ դասարանների պատմության դասագրքերում տեղ է հատկացվելու նաև հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ նյութերին:

Դասագրքերում տեղ գտած նյութերի հեղինակն է Անահիտ Պալյան-Չերմեյանը:

- *Ապրիլի 1-ին* «Ջորջ Վաշինգտոն» համալսարանում իր հերթական ելույթը ունեցավ ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Նուզհեթ Կանտեմիրը: Լսարանում գտնվող հայ, հույն և քուրդ ուսանողները բազմաթիվ հարցերով և ելույթներով դատապարտեցին Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ուրացման քաղաքականությունը:

- *Ապրիլի 3-ին* Հայաստանի Հանրապետությունը ՄԱԿ-ի կողմից ցեղասպանության հանցանքը կանխարգելելու և պատժելու Հոչակագրի ընդունման հիսնամյակի առթիվ հատուկ բանաձև ներկայացրեց

Ժնևում տեղի ունեցող ՄԱԿ-ի Մարդկային իրավունքների հանձնաժողովի 54-րդ նստաշրջանին, որին մասնակից քառասուն երկրների ներկայացուցիչների կողմից ընդունվեց միաձայն:

- *Ապրիլի 10-ին* Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահության որոշմամբ, ակադեմիայի պրեզիդենտ Ֆադեյ Սարգսյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց հանձնաժողով 2000 թվականի ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակին նվիրված միջոցառումները կազմակերպելու համար:

- *Ապրիլի 16-ից 18-ը* Փարիզի Սորբոնի համալսարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության Ֆրանսիայի Հայ Դատի հանձնախումբը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի հովանավորությամբ:

- *Ապրիլի 16-ին* Ժնևում տեղի ունեցող ՄԱԿ-ի Մարդկային իրավունքների հանձնաժողովի նիստում ելույթ ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Կարեն Նազարյանը, որը պահանջեց ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական չափանիշներով: Նա իր ելույթում խստագույնս դատապարտեց Ադրբեջանի նախագահի կողմից ստորագրված օրենքը, որը յուրաքանչյուր տարվա մարտի 31-ը սահմանել է ադրբեջանցիների ցեղասպանության օր:

- *Ապրիլի 17-ին* Արևմտյան Ամերիկայի Հայ Երիտասարդ Դաշնակցության Կենտրոնական վարչության պատվիրակությունը Թուրքիայի Լոս-Անջելեսի հյուպատոս Հայրի Հայրեթ Եալավլին հանձնեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ մի նամակ՝ հասցեագրված Թուրքիայի կառավարությանը:

- *Ապրիլի 17-ին, 22-ին, 24-ին և 25-ին* Ֆրանսիայում գործող Սվյոտքահայության հետազոտությունների կենտրոնը Փարիզում, Լիոնում և Ֆրանկֆուրտում համապատասխանաբար կազմակերպեց Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հավաքներ, որոնց մասնակցում էին հայեր, թուրքեր, քրդեր, ֆրանսիացիներ և գերմանացիներ:

- *Ապրիլի 18-ից* Լոս-Անջելեսի (ԱՄՆ) մի շարք արվարձան քաղաքներում գեղանկարիչ Ջավեն Սյրտչյանի նախաձեռնությամբ և գեղարվեստական ձևավորմամբ սկսեց շրջել մի ձեռնասայլակ, որի վրա դրված էր մի մեծ ապակյա կաթսա կարմիր գույնի հեղուկով լցված, որի մեջ լողում էին մարդկային ոսկորների մնացորդներ: Այն մարմնավորում էր 1915թ. Մեծ եղեռնի զոհ հայերի արյամբ պատրաստված ապուրը: Ձեռնասայլակի չորս պատերի վրա անգլերեն լեզվով գրված էր՝ «Թուրքական ապուր հայկական ոսկորներից»:

- *Ապրիլի 20-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգային խորհրդարանը միաձայն որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ, Ապրիլի 24-ը հռչակելով Կալիֆորնիայի նահանգում որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի ոգեկոչման օր:

- *Ապրիլի 22-ին* Երևանում Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի նախագահի պաշտոնում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, գերմանացի նշանավոր հասարակական գործիչ, աստվածաբան Յոհաննես Լեփսիուսի (1858-1926) ծննդյան 140-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողով Հայաստանի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ավստրիայի գիտնականների մասնակցությամբ: Յոհաննես Լեփսիուսը Բեռլինում 1916թ. կազմակերպված հայ-գերմանական ընկերության նախագահն էր և հեղինակն էր Օսմանյան Թուրքիայում հայերի կոտորածները կանխելուն նվիրված բազմաթիվ աշխատությունների:

- *Ապրիլի 22-ին* Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խորհրդարանը ընդունեց հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում և կոչով դիմեց Մյափոքված Ազգերի Կազմակերպությանը ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան Թուրքիայում 1915 թվականին տեղի ունեցած հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 22-ին* Վաշինգտոնում Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան քառասուն կոնգրեսականների մասնակցությամբ Կապիտոլիումի շենքում կազմակերպվեց բաց նիստ, որին ներկա էին ԱՄՆ-ում հավատարմագրված բազմաթիվ երկրների դեսպաններ, հասարակական և պետական գործիչներ:

«Մենք նմանվում ենք անբարոյական ցլինիկների, երբ մեր ռազմավարական դաշնակիցն ենք համարում մի երկիր, որը հրաժարվում է իրեն մեղավոր ճանաչել այդ աղաղակող հանցագործության իրականացման մեջ», - իր ելույթում շեշտեց կոնգրեսական Ջոն Փորտերը:

- *Ապրիլի 23-ին* Ամերիկայի Հայկական Համագումարը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, տեղյակ պահելով միջազգային հանրությանը, որ մտադիր է հետևողականորեն հետապնդել օրենսդրական բանաձև ընդունել տալու համար Մյացյալ Նահանգներում գործող բուրքական բանկերում պահվող, սակայն փակի տակ գտնվող հայկական հաշիվների ցուցակները և պահանջել փոխհատուցում 1915 թվականի ցեղասպանության դիմաց:

Ամերիկայի Հայկական Համագումարի հայտարարության մեջ ասվում է. «Այն բանկերին, որոնք հրաժարվում են հրապարակել իրենց հայկական հաշիվները և ակտիվները վերադարձնել օրինա-

կան տերերին կան ժառանգորդներին, չպետք է թույլատրել գործել Միացյալ Նահանգներում»:

- *Ապրիլի 23-ին* Երևանի քաղաքապետարանի որոշմամբ Երևան քաղաքի միջնակարգ դպրոցներից մեկին շնորհվեց Յոհաննես Լեփսիուսի անունը, Երևան քաղաքում երկու փողոցներ կոչվեցին Յ. Լեփսիուսի և Բրայսի անուններով:

- *Ապրիլի 23-ին* Երևանում, Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի հուշապատի մեջ ամփոփվեցին Իտալիայում թաղված Յոհաննես Լեփսիուսի, Շուտլանդիայի Էդինբուրգ քաղաքում թաղված անգլիացի պետական և քաղաքական ականավոր գործիչ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ լորդ Ջեյմս Բրայսի, Վիեննայում քաղաքային պանթեոնում ամփոփված, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, «Մուսա լեռան քառասուն օրերը» վեպի հեղինակ Ֆրանց Վերֆելի շիրիմներից բերված հողը սլարունակող սավորները: Արարողությանը մասնակցեցին նաև Գերմանիայից ժամանած Յ. Լեփսիուսի ազգականները:

- *Ապրիլի 24-ին* Երևան քաղաքում վեց հարյուր հազար մարդ Հայոց ցեղասպանության 83-րդ տարեկիցի առթիվ այցելեց Ծիծեռնակաբերդում կառուցված Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և իր հարգանքի տուրքը մատուցեց նահատակների հիշատակին:

Այդ նույն օրը հուշահամալիրում գտնվող Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը դիտեց շուրջ 150 հազար մարդ:

- *Ապրիլի 24-ին* Լոս-Անջելեսում Թուրքիայի հյուպատոսության շենքի առջև տեղի ունեցավ ամերիկահայերի բազմանդամ բողոքի ցույցը, որը սլահանջում էր Թուրքիայի կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Սան-Ֆրանցիսկո քաղաքի ծայրամասում բարձրացող Դեվիդսոն լեռան վրա գտնվող պուրակի մեջ տեղադրված քարե հսկայական խաչաքձանը, որը ձեռք էր բերել տեղի հայ բնակչությունը, դարձավ և վերակոչվեց որպես Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան, որտեղ տեղի ունեցավ առաջին սգո հանդիսությունը:

- *Ապրիլի 24-ին* Նյու-Յորքի քաղաքապետարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված ցերեկույթ, որտեղ քաղաքապետարանը որոշում կայացրեց Ապրիլի 24-ը պաշտոնապես սահմանել Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 24-ին* Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական ժողովը 1915թ. հայերի ցեղասպանության հիշատակի կապակցությամբ հրա-

պարակեց թիվ 275 Հռչակագիրը, որը ստորագրել էին հիսունմեկ անդամներ:

Հռչակագիրը բաղկացած էր երկու կետից, որտեղ ասվում էր.

«1. 1915թ. ապրիլի 24-ի սահմանվում է որպես Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի բնաջնջման ծրագրի սկիզբ:

2. Այսօր մենք հիշատակում ենք 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը և խոնարհվում ենք ընդդեմ մարդկության կատարված հանցագործության զոհ հայերի հիշատակի առջև»:

- *Ապրիլի 24-ին* Օտտավայում կանադահայությունը նշեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի 83-րդ տարելիցը: Շուրջ երեք հազար հայեր Կանադայի տարբեր քաղաքներից ժամանելով Օտտավա, մայրաքաղաքի խորհրդարանի շենքի առջև կազմակերպեցին սգո միտինգ, որի մասնակիցները վերածեցին ցույցի: Յույցն ավարտվեց Կանադայում Թուրքիայի դեսպանատան առջև:

- *Մայիսի 16-ին* Լոս-Անջելեսի համալսարանում իր աշխատանքները սկսեց «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» նշանաբանով երրորդ միջազգային գիտաժողովը, որտեղ ներկայացված զեկուցումները նվիրված էին պատմական Հայաստանի Խարբերդ-Ճոփք շրջանին: Գիտաժողովի նախաձեռնողը և կազմակերպիչն էր Կալիֆորնիայի համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

- *Մայիսի 18-ին* Ավստրալիայի Նյու-Սաութ Վելս նահանգի խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, Ապրիլի 24-ը սահմանելով «Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր»:

- *Մայիսի 29-30-ը* Լիբանանի Հայ Դատի հանձնաժողովը և Քուրդիստանի աքսորական խորհրդարանը համատեղ կազմակերպեցին միջազգային գիտաժողով՝ «Թուրքիայի ծավալապաշտական քաղաքականության վտանգները» թեմայով: Գիտաժողովը ընդունեց մի բանաձև, որտեղ Թուրքիայի կառավարությունից պահանջում էր պաշտոնապես ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, փոխհատուցել հայերին հասցրած վնասների դիմաց և վերադարձնել պատմական տարածքները:

- *Մայիսի 29-ին* Ֆրանսիայի Հանրապետության Ազգային ժողովը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, միաձայն ընդունած բանաձևում արձանագրելով, որ «Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է 1915 թվականի հայերի ցեղասպանությունը»:

- *Հունիսի 13-ին* ԱՄՆ-ի Օրեկոն նահանգի Պորտլանդ քաղաքի համալսարանի շրջանավարտներին նվիրված հանդիսության ժամա-

նակ, որին մասնակցում էր նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Դժինթոնը, հայ ուսանողները կազմակերպեցին բողոքի ցույց՝ համալսարանում քուրքական ամբիոն ստեղծելու դեմ:

- **Հունիսի 16-ին** Եվրախորհրդարանի լիագումար նիստում ֆրանսիացի և հույն պատգամավորները առաջարկեցին օրակարգ մտցնել հայերի ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Չայների մեծամասնությունը չապահովելու պատճառով առաջարկը չանցավ:

- **Հունիսի 25-ին** Շվեյվարիայի հայկական համայնքի ջանքերով սոցիալիստ պատգամավոր Ժան Զիկլերը խորհրդարանի քննարկմանը ներկայացրեց հատուկ բանաձևի նախագիծ՝ հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին:

- **Հունիսի 31-ին** պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանած Արգենտինայի նախագահ Կարլոս Մենենը ծաղիկսասկ զետեղեց Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրում և մեկ րոպե լուրջամբ հարգեց զոհերի հիշատակը:

- **Հուլիսի 15-ին** Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության զինվորական պատվիրակությունը պաշտպանության նախարար մարշալ Իգոր Սերգենի գլխավորությամբ:

- **Օգոստոսի 1-ին** ԱՄՆ-ի Մյուչիգանի համալսարանի Հայկական ուսումնասիրությունների կենտրոնը Սաութֆիլդ շրջանի սուրբ Հովհաննեսի եկեղեցում կազմակերպեց խրոխրդածողով «Հայերի ցեղասպանությունը և Թուրքիայի ուրացումները» նշանաբանով:

- **Օգոստոսի 10-ին** ԱՄՆ-ի Մետչուսետ նահանգի նահանգապետի պաշտոնակատար Պոլ Սելուչին ստորագրեց մի օրենք, որը նախատեսում է նահանգի դպրոցական ուսումնական ծրագրերի մեջ մտցնել Իռլանդիայի մեծ սովի, հայերի ցեղասպանության և հրեական ողջակիզման պատմության դասավանդումը:

- **Օգոստոսի 12-ին** Միավորված Ազգերի Կազմակերպության անդամ Հայաստանի, Կիպրոսի, Բուրունդիի, Ուրուգվայի և Ռուանդայի ներկայացուցիչները գլխավոր քարտուղար Զոֆի Աննանին հատուկ մամակ ուղղեցին, առաջարկելով սեպտեմբերի 9-ին ՍԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովում նշել 1948թ. ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված ցեղասպանության մասին հռչակագրի հիսնամյակը:

- **Օգոստոսի 21-ին** Երևանում կայացած մամուլի ասուլիսում Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի Լորդերի Պալատի փոխխոսնակ բարոնուհի Բերոլայն Բոքսը հայտատարեց, որ իր կողմից Մեծ Բրիտանիայի կառավարության առջև բարձրացվել է Հայոց ցեղասպանության հարցը:

- *Մեպանքերի 11-ին* Մեծ Եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարարը:

- *Մեպանքերի 25-ին* ելույթ ունենալով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության 53-րդ նստաշրջանում, Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Բոչարյանը կոչով դիմեց միջազգային հանրությանը՝ ճանաչելու Հայոց ցեղասպանությունը, խուսափելու համար աշխարհում նման ողբերգությունների կրկնությունից:

- *Հոկտեմբերի 1-ին* ԱՄՆ-ի Տեքսասի նահանգի Էլ Պասո քաղաքի հրեական ողջակիզման թանգարանում Հայկական ազգային ինստիտուտի (ԱՆԻ) նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մշտական գործող ցուցադրական բաժին, որը կրում է «Աշխարհը չի մոռացել» խորագիրը:

- *Հոկտեմբերի 4-ին* Մոնրեալի (Կանադա) «Մարսելեն Վիլսոն» պուրակում տեղադրվեց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողը: Հուշարձանի վրա արձանագրված է՝ «1915-ի Հայոց ցեղասպանության 83-րդ տարեվիցի առթիվ, որին զոհ դարձան 1,5 միլիոն հայեր...»:

- *Հոկտեմբերի 9-ին* Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայի Շիլլերի անվան հրասպարակում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, «Մուսա Լեռան քառասուն օրերը» վեպի հեղինակ Ֆրանց Վերֆելի հուշարձանի բացման արարողությունը: Հուշարձանը նվեր էր Հայաստանի Հանրապետության և ողջ հայ ժողովրդի կողմից:

- *Հոկտեմբերի 25-ին* ԱՄՆ-ի Լոս-Անջելես քաղաքում Արարատ-Էսքիճյան թանգարանի հովանավորությամբ հոգեհանգստյան արարողություն տեղի ունեցավ Արարատ Տան մատուռի մեջ, որտեղ հողին հանձնվեցին 1915-ի ցեղասպանության զոհերի աճյունները, որոնք Սիրիայի Տեր-Չոր անապատից հավաքել էր հայ ուխտագնացների խումբը Արմեն Արոյանի գլխավորությամբ:

- *Նոյեմբերի 14-ին* Լոս-Անջելեսում իր աշխատանքները սկսեց «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» խորագիրը կրող միջազգային չորրորդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր Կարին-Էրզրում նահանգին: Գիտաժողովը կազմակերպել էր Կայիֆորմիայի համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Նովիաննիսյանը:

- *Դեկտեմբերի 2-ին* ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 53-րդ նստաշրջանը միաձայն ընդունեց «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժելիության Հռչակագրի ընդունման 50-ամյակի մասին» Հայաստանի ներկայացրած ցեղասպանության դատապարտման բա-

նածեր:

- *Դեկտեմբերի 7-ին* Լոս-Անջելես քաղաքի նորընծա ոստիկանապետ Լի Պաքան իր երդման արարողությունից անմիջապես հետո այցելեց Մոբեպեյլոյի հայ նահատակների հուշարձան և իր հարգանքի տուրքը մատուցեց զոհերի հիշատակին:

1999

- *Հունվարի 7-ին* Նյու-Յորքի գերեզմանոցներից մեկում, որտեղ քաղված է հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, 1913-1916թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն, տեղի ունեցավ հանդիսավոր արարողություն, որի ժամանակ գերեզմանից մի բուռ հող վերցվեց Երևանում Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրում ապրիլի 23-ին անփոփելու համար:

- *Հունվարի 30-ին* Իրանի Իսլամական հանրապետության խորհրդարանի նիստում հանդես եկան խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Վարդան Վարդանյանը և Արտավազ Բաղումյանը՝ բողոքելով խորհրդարանի նիստին թուրքական պատվիրակության մասնակցության դեմ և լրեցին դահլիճը: Նրանք իրենց ելույթում պատճառաբանեցին, որ ներկայիս թուրքական պետությունը հանդիսանում է հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացրած երիտթուրքերի պետության ժառանգորդը:

- *Փետրվարի 8-ին* ԱՄՆ-ի Ջորջիա նահանգի Սենատը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը սահմանելու մասին:

- *Փետրվարի 15-ին* Կանադայի խորհրդարանի պատգամավոր Ջիմ Լարիկիաննիսը խորհրդարանի նիստում հանդես եկավ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու հարցը քննարկելու առաջարկությամբ: Հարցը օրակարգ չմտավ:

- *Փետրվարի 17-ին* ամերիկահայ կազմակերպությունների խորհրդի ներկայացուցիչները Սպիտակ Տանը հանդիպում ունեցան ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Զլինթոնի հետ: Ջրույցի ընթացքում առանձնահատուկ նշվեց Հայոց ցեղասպանության և Լեոնային Ղարաբաղի հանրապետության ճանաչման մասին:

- *Մարտի 1-ին* Կանադայում Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Լևոն Բարխուդարյանը հանդիպում ունեցավ Կանադայի արտգործնախարարության ներկայացուցիչ Ջեյմս Ռայթի հետ Կանադայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպա-

նության ճանաչման հարցը քննարկելու կապակցությամբ և հույս հայտնեց, որ Կանադան ևս կգորակցի Հայոց ցեղասպանության միջազգային հանրության կողմից սլաշտոնական ճանաչումի գործընթացին:

- *Մարտի 1-ին* Շվեյցարիայի խորհրդարանի Ազգային խորհրդի նստաշրջանի օրակարգ մտավ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Երկայացված բանաձևի հեղինակն էր պատգամավոր Ժան Ջիզլերը, որը դեռևս 1998թ. հունիսի 11-ին 37 պատգամավորների ստորագրությամբ այն ներկայացրել էր խորհրդարան: 1998թ. հոկտեմբերի 21-ին Շվեյցարիայի դաշնային կառավարությունը այդ բանաձևի կապակցությամբ խորհրդարանին էր դիմել բացասական եզրակացությամբ, որը և վճռորոշ նշանակություն ունեցավ մերժելու հարցապնդումը:

- *Մարտի 5-ին* Ավստրալիայի Նյու-Սաուտ Վեյլզ մահանգի խորհրդարանի բակում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումը, որը կատարեց մահանգի վարչապետ Պասպ Զարը:

- *Մարտի 10-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա մահանգի Բերքլիի համալսարանի հայ ուսանողների խորհուրդը հատուկ մի նամակով դիմեց համալսարանի հոգաբարձուների խորհրդին՝ պահանջելով, որպեսզի թուրք դասախոս Համիդ Ալկարեն հրապարակային ներողություն խնդրի 1998թ. ապրիլի 24-ին Մեծ եղեռնի ոգեկոչման երեկոյին հայ ուսանողների հասցեին անարգանքի արտահայտություններ քոյլ տալու համար:

- *Մարտի 16-ին* Երևանում Հայաստանի Հանրապետությունում Ռուսիայի դեսպան Պավել Պլատոնան ծաղկեպսակ դրեց Մեծ եղեռնի հուշակոթողին:

- *Մարտի 17-ին* Հարավային Կարոլիայի սենատը որոշում ընդունեց 1999թ. Ապրիլի 24-ը որպես 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր սահմանելու մասին:

- *Մարտի 23-ին* Հայաստանի Հանրապետությունում Գերմանիայի Դաշնության Հանրապետության դեսպան տիկին Կարոլա Մյուլլեր Հոլտկենմպերը Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին հանձնեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող 1889-1920թթ. վերաբերող փաստաթղթերի և վավերագրերի ֆոտոմանրապատճենները, որոնք խիստ արժեքավոր են հայերի ցեղասպանության ուսումնասիրման խնդրում: Ֆոտոմանրապատճենները ներկայումս պահվում են Հայոց ցեղասպանության քանդարան-ինստիտուտում:

- *Մարտի 24-ին* Վատիկանի քանգարանի «Սիքստինյան» սրահում բացվեց «Հայաստան-Հոռմ. 2000 տարվա հարաբերություններ» քեմայով ցուցահանդեսը: Յուցահանդեսի բացման իր խոսքում Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Զոչարյանը անդրադարձավ նաև Հայոց ցեղասպանության դատապարտման խնդրին:

- *Մարտի 24-ին* Ֆրանսիայի Սենատի նախագահական խորհուրդը որոշեց առաջիկա նիստերի օրակարգ մտցնել և քննարկել 1998թ. մայիսի 29-ին Ազգային ժողովի կողմից միաձայն ընդունված 1915թ. հայերի ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ օրինագիծը:

- *Ապրիլի 11-ին* Գերմանիայի Դաշնության Հանրապետության Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գործող թուրքական «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» կազմակերպությունը հատուկ նամակ հղեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին, Եվրամիության անդամ պետությունների խորհրդարաններին և մի շարք միջազգային կազմակերպություններին, կոչ անելով դատապարտել և ճանաչել օսմանյան «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության տարիներին իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը: Նամակին կցվել էր նաև Գերմանիայում բնակվող Թուրքիայի 11247 քաղաքացիների ստորագրությունները, որով պահանջվում էր Թուրքիայի կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Միության կոչը և ստորագրությունների բնագրերը պահվում են Հայոց ցեղասպանության քանգարանում:

- *Ապրիլի 14-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի օրակարգ մտավ «Հայկական ջարդ, 1915թ.» հարցը, որը առաջադրել էր բարոնուհի Բերոլայն Բոքսը, այն բանից հետո, երբ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը մերժել էր 1915 թվականին Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարած գործողությունները ճանաչել որպես ցեղասպանություն: Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Բ. Բոքսին քննարկման ժամանակ իրենց ելույթներում պաշտպանեցին մի խումբ լորդեր: Զննարկման արդյունքում Մեծ Բրիտանիայի կառավարության ներկայացուցչի ելույթից հետո կրկին Լորդերի պալատը մերժեց Բ. Բոքսի հարցապնդումը:

- *Ապրիլի 19-ին* ԱՄՆ-ի նախագահը Հայոց ցեղասպանության տարեկիցի առթիվ հանդես եկավ հայտարարությամբ ուղղված ամերիկահայերին, որտեղ սակայն ինչպես միշտ չօգտագործվեց ցեղասպանություն բառը:

- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի վաթսուն անդամների ստորագրությամբ կոնգրեսի քննարկմանը ներկայացվեց մի բանաձևի նախագիծ, որը նվիրված էր Հայոց ցեղա-

սպանության դատապարտմանը և կոչ էր անում ԱՄՆ-ի նախագահին բանաձևի ընդունման դեպքում Միացյալ Նահանգների արխիվներում Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող նյութերը՝ Ներկայացուցիչների պալատի միջազգային հարաբերությունների կոմիտեին, ԱՄՆ-ի հրեական ողջակիզման զոհերի հիշատակի քանգարանին և Հայաստանի Հայոց ցեղասպանության քանգարանին հանձնելու համար:

- *Ապրիլի 23-ին* Լուս-Անջելեսի թուրքական հյուպատոսարանի շենքի առջև ցույց կազմակերպեցին հայ երիտասարդները, պահանջելով թուրքական կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 24-ին* Երևան ժամանեց և Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրում ծաղկեպսակ դրեց Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գործող «Ընդդեմ ցեղասպանության» միության պատվիրակությունը միության նախագահ, ազգությամբ թուրք Ալի Էրթեմի գլխավորությամբ: Տասներկու հոգուց բաղկացած պատվիրակության կազմում թուրքերից բացի ընդգրկված էին նաև քրդեր և ասորիներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները, հարյուր հազարավոր մտավորականներ, ուսանողներ, աշակերտներ, օտարերկրացիներ այցելեցին Ծիծեռնակաբերդի Մեծ զոհերի հուշահամալիր և իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

- *Ապրիլի 24-ին* ցույցեր տեղի ունեցան Աբենքի և Սալոնիկի թուրքական հյուպատոսությունների առջև, որտեղ ցուցարարները հրկիզեցին Թուրքիայի դրոշը:

- *Ապրիլի 24-ին* Պրահայում չեխ-հայկական ընկերության նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց երեկո՝ նվիրված Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին:

- *Ապրիլի 24-ին* Թեհրանի Սուրբ Սարգիս եկեղեցում Եղեռնի զոհերի հիշատակին կատարված արարողությունից հետո թեհրանաբնակ հայերը թափորով շարժվեցին դեպի ՄԱԿ-ի ներկայացուցչատուն և հանդես եկան հակաթուրքական հայտարարություններով:

- *Ապրիլի 24-ին* Մոսկվայում տեղի իշխանությունների արտոնությունը ստանալով, հայերը ցույց կազմակերպեցին Թուրքիայի դեսպանության առջև:

- *Հուլիսի 20-ին* Երևանում գտնվող Ֆրանսիայի Սենատի նախագահ Քրիստիան Պոնսլեն այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր, ծաղկեպսակ դրեց ցեղասպանության զոհերի հուշակոթողին: Ուշադրությամբ դիտելով Հայոց ցեղասպանության քանգարանի գիտական

ցուցադրությունը, Բ. Պոնպեն քանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրեց՝ «Ավարտվում է այս դարը, որի ընթացքում տեղի են ունեցել այսքան տառապանքներ և չարչարանքներ: Նկատի ունեմ 1915թ. ցեղասպանությունը, բայց համաձայն եմ Անատոլ Ֆրանսի այն համոզմանը, որ վերածնվելու է ազատ և անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Ես և իմ սենատոր ընկերները իղձ ենք հայտնում, որ նոր հազարամյակը կբերի խաղաղություն, կայունություն, հաշտություն և եղբայրություն կայունացված Եվրոպայում»:

- *Մեպտեմբերի 3-ին* Երևանում գտնվող Ռուսաստանի Դաշնության Արտաքին գործերի նախարար Իգոր Իվանովը այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և ծաղկեպսակ դրեց գոհների հիշատակը հավերժացնող հուշակոթողին: Հայոց ցեղասպանության քանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո Ի. Իվանովը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Անհրաժեշտ է պատմությունը իմանալ և հիշել, որպեսզի այլևս չկրկնվեն նման ողբերգությունները: Սա հատկապես կարևոր է երիտասարդների և ապագա սերունդների համար»:

- *Մեպտեմբերի 4-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց և գրառում կատարեց Միավորված Ազգերի Կազմակերպության գլխավոր քարտուղարի փախստականների հարցերով տեղակալ տիկին Սադուկո Օգաթան: Նա գրեց՝ «Թող ցեղասպանության գոհների հոգիները խաղաղություն և հանգիստ գտնեն և անխախտ երաշխիք դառնան խաղաղության և մարդկային արժանապատվության հագանքի, քանզի մենք մտնում ենք դեպի 21-րդ դար»:

- *Մեպտեմբերի 11-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան և Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Եվրախորհրդարանի նախագահ Ռասել Ջոնքսոնը: «Տխուր և սրտաշարժ փորձառություն էր: Երբեք հնարավոր չի դադարեցնել մարդու գազանային և սարսափելի ընդունակությունները, սակայն պետք է նաև հիշել, որ կան լավ մարդիկ» - գրեց նա այցելուների տպավորությունների մատյանում:

- *Մեպտեմբերի 15-ին* դիտելով Հայոց ցեղասպանության քանգարանի ցուցադրությունը, Նորվեգիայի արտաքին գործերի նախարարը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Հայ ժողովրդի տառապանքները երբեք չպետք է մոռացվեն: Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոգով մենք միշտ մեր առջև պետք է ունենանք անխախտ արժանապատվություն և յուրաքանչյուր մարդկային արարածի հանդեպ հարգանք»:

- *Մեպտեմբերի 16-ին* Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի դահլիճում իր աշխատանքները սկսեց. «Ֆրանց Վերֆելը և

հայ ժողովուրդը» երկօրյա միջազգային գիտաժողովը, որը կազմակերպել էին Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և Վիեննայում գործող «Ֆրանց Վերֆել» կոմիտեն:

- *Մեկտեմբերի 23-ին* Գերմանիայի դաշնության Հանրապետության Վիսբադեն քաղաքում գտնվող «Ասորիների-սիրիացիների ազգային խնդիրների կոորդինավորման կոմիտեն» հանդես եկավ հայ ժողովրդին ուղղված մի հայտարարությամբ, որը կրում էր «Հայերի աշխարհահռչակ ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին համերաշխության և համաձայնության աստրական հռչակագիրը» խորագիրը:

Հռչակագրում ասվում էր, որ «Մենք ցանկանում ենք կանխել մարդկության դեմ ուղղված այս գազանային անեծքը, որ կատարվում է ողջ պատմական ճշմարտությունը կեղծելու և լռեցնելու ճանապարհով: Սույնով մենք ցանկանում ենք հարգել բոլոր զոհերի հիշատակը, որ զոհ են դարձել այդ բարբարոսությանը և ասել, որ մեր անդուլ ջանքերով մենք կփորձենք հաստատել արդարությունը և զոհերի հավերժական հիշատակը, կանխել նմանատիպ հետագա սարսափները, մարդկանց կրթելով մարդասիրական և համաձայնության գաղափարներով»:

- *Մեկտեմբերի 28-ին* Երևանի «Մոսկվա» կինոթատրոնում առաջին անգամ ներկայացվեց հոլանդոսի ռեժիսոր Դորոթի Ֆորմանի «Լոռու-թյան պատ» վավերագրական ֆիլմը նվիրված Հայոց ցեղասպանությունն ուսումնասիրող երկու գիտնականների՝ թուրք պատմաբան Թաներ Ակչամի և ամերիկահայ պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանի անձնական կյանքի ու գիտական գործունեությանը:

- *Նոյեմբերի 26-ին* Ռուսաստանի Դաշնության Հանրապետության Ատոմային էներգետիկայի նախարար Ե. Ադամովը դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Ռուսաստանը ցավով է հիշում և՛ իր, և՛ եղբայրական հայ ժողովրդի պատմությունը, և այդ պատմության այն էջերը, որ ստացել են ցեղասպանություն անվանումը: Մենք կանենք ամեն հնարավոր բան, որպեսզի աջակցենք Հայաստանի հզորացմանը»:

- *Դեկտեմբերի 1-ին* Բուլղարիայի Հանրապետության նախագահը Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին ծառ տնկեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ճեմուղում, ծաղկեպսակ դրեց հուշարձանին և թանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո ներքոհիշյալ գրառումը կատարեց. «Խորապես խոնարհվում եմ ժողովրդի պատմության հիմքում ընկած տառապանքի և հերոսության առջև: Հպարտ եմ, որ իմ ժողովուրդը ասպնջականություն և հովանավորություն տվեց իր հայրենիքից հալածված հայերին և բուլղար մեծ բանաստեղծը երգեց

Հայաստանի և հայերի մասին՝ «Միշտ խիզախ ու մարտիրոս մի ժողովուրդ»:

2000

- **Հունվարի 20-ին** Ստոկհոլմի (Շվեդիա) համալսարանի ազգագիտության ինստիտուտում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գիտաժողով, որին մասնակցեցին նաև Ռուսասլայի և Լյունդի համալսարանի դասախոսներ, կուկասազեսներ, Շվեդիայի խորհրդարանի անդամներ:

- **Հունվարին** Ստամբուլում ԵԱՀԿ գազաթափոցի օրերին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի ելույթը, որտեղ ցեղասպանության ակնարկներ կային, ցուցադրվեց թուրքական հեռուստատեսությամբ: Գերմանիայում բնակվող 11247 թույրք քաղաքացիներ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին դիմեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու խնդրանքով: Դիմումի պատճեններն ուղարկվեցին միջազգային կազմակերպություններ և ԱՄՆ-ի Կոնգրես: Ֆրանկֆուրտի «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» հաստատության նախագահ Ալի Էրթեմը որպես փոխհատուցում 300 դոլար հատկացրեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանին և խոստացավ մինչև իր կյանքի վերջն ամսական 25 դոլար նվիրել, որպեսզի օրինակ ծառայի մյուս թուրքերին:

- **Հունվարի 26-ից 28-ը** Ստոկհոլմում տեղի ունեցավ միջազգային վեհաժողով նվիրված հրեաների ցեղասպանությանը, որին չիրավիրվեցին Հայաստանի Հանրապետության և սփյուռքահայ ներկայացուցիչները:

Վեհաժողովում ելույթ ունեցած Գերմանիայի պետական նախարար Միքայել Նաումանը, Բուլղարիայի նախագահ Պիտեր Ստոյանովը, Հոլանդիայի ցեղասպանության ուսումնասիրման ծրագրի տնօրեն Բրիտտան Եչեռերը և Շվեդիայի վարչապետ Գորան Պերտոնը մասնակիցներին հիշեցրեցին ցեղասպանության մասին, դատապարտելով Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությանը:

- **Փետրվարի 3-ին** պաշտոնական այցով Երևանում գտնվելու ժամանակ Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեցին Սլովակիայի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Էդուարդ Կուկան և Սլովակիայի Հանրապետության Էկոնոմիկայի նախարար Լյուբոմիր Հարափը: Արտաքին գործերի նախարարը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում կատարեց հետևյալ գրառումը. «Սլովակիայի Հանրապետու-

թյան կառավարության անունից երաշխավորված են հարգանքի տուրք մատուցել 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության բոլոր գոհեքին: Ես հավատում եմ, որ բոլոր ժողովուրդները ապագայում կունենան մի ընդհանուր լեզու բոլոր էթնիկական խնդիրները լուծելու համար, որ ոչ մի դեպքում մահան իրադարձությունները երբեք չեն կրկնվի»:

- *Փետրվարի 20-ին* ԱՄՆ-ի նախագահական ընտրարշավից առաջ ամերիկահայ համախոհներին ուղղված իր նամակում Թեքսասի նահանգապետ, հանրապետական Ջորջ Բուշ կրտսերը գրել է. «Շնորհակալություն, որ հետաքրքրվում եք իմ ընտրարշավի ամերիկահայերի մտահոգությունների հետ կապված հարցերով:

Քսաներորդ դարն ապականված է եղել աներևակայելի պատերազմներով, զանգվածային սպանություններով և ցեղասպանություններով: Պատմությունն արժանագրել է, որ անցած դարաշրջանի այդ բոլոր դաժանությունների առաջին կրողը եղել է հայ ժողովուրդը: Հայերը ենթարկվել են ցեղասպանական այնպիսի մի արշավի, որն անըմբռնելի է և պահանջում է բոլոր պարկեշտ մարդկանցից, որ հիշեն և ճանաչեն ընդհանրապես մարդկության դեմ գործված արյունալի ոճրագործությունների դարաշրջանում կատարված սարսափելի այդ ոճրի փաստերն ու դասերը: Նախագահ ընտրվելու դեպքում վատահեցնում եմ, որ որպես ազգ պատշաճորեն կճանաչենք հայ ժողովրդի ողբերգական տառապանքը:

Հայկական սփյուռքն ու Հայաստանի անկախ հանրապետությունը հայ ժողովրդի անընկճելի ոգու վկայություններն են:

Այս նոր դարաշրջանում Միացյալ Նահանգները պարտավոր է ակտիվորեն պաշտպանել Կովկասի բոլոր ազգությունների անկախությունը՝ խոստանալով շրջանային տարածայնությունների խաղաղ կարգավորում և տարաշրջանի տնտեսական վերելք: Հայաստանում ժողովրդավարության զարգացումը, օրինականության հաստատմանն ու համբերատար բաց հասարակության կառուցմանը նայաստող ամերիկյան օժանդակությունը խիստ կենսական է և իմ լիակատար պաշտպանությունն է վայելում: Քաջալերվում եմ Հայաստանի և Ալյոբեջանի կառավարությունների միջև վերջին շրջանում կատարված քննարկումներից: Միացյալ Նահանգները պետք է ակտիվորեն աջակցի տարածաշրջանում խաղաղության հաստատմանը և ցանկանա հանդես գալ որպես միջնորդ: Բայց ի վերջո խաղաղության շուրջ պետք է բանակցեն և կարողանան պահպանել այն շահագրգիռ կողմերը: Երկարատև խաղաղությունը կարող է հաստատվել միայն նրանց շահերից բխող համաձայնագրերից:

Ես գնահատում եմ Միացյալ Նահանգներին տրված ամերիկահայ համայնքի նպաստը, ամերիկահայ համայնքը հավատի և ընտանիքի արժեքներին հավատարիմ մնալու օրինակ է ծառայել ցարդ և, հավատացած եմ, այդպիսին կշարունակի մնալ ապագայում:

Անկեղծորեն՝

ՋՈՐՋ ԲՈՒՇ»

- **Մարտի 3-ից 7-ը** ԱՄՆ-ի Ֆիլադելֆիա քաղաքում տեղի ունեցավ աշխարհի և եկեղեցական 126 գիտնականների մասնակցությամբ հրեաների ողջակիզմանը նվիրված գիտական նստաշրջանը, որի մասնակիցները ստորագրեցին մի հայտարարություն, կոչ անելով միջազգային հանրությանը ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը որպես անհերքելի պատմական փաստ: Միաժամանակ կոչ արվեց նաև Թուրքիայի կառավարությանը և խորհրդարանին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, որը մի նոր անգնահատելի քայլ կարող էր լինել Թուրքիայում ժողովրդավարության ճանապարհին:

- **Մարտի 9-ին** Հոունի քաղաքապետարանը որոշում կայացրեց 1915 թվականին հայերի նկատմամբ Թուրքիայում իրակացված զանգվածային սպանությունները որակել իբրև ցեղասպանություն և պահանջեց երկրի իշխանություններից արգելել Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն:

- **Մարտի 11-ին** Ֆրանսիայի Սենատի շենքի առջև հավաքվեցին 15-20 հազար ցուցարարներ: Բացի փարիզահայերից, ցույցին մասնակցեցին Նիցցա, Մարսել, Լիոն, Վալաս քաղաքներից Փարիզ ժամանած հայերը և ֆրանսիացիները: Ցուցարարները պահանջեցին Ֆրանսիայի Սենատում քննել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը:

- **Մարտի 21-ին** երկրորդ անգամ Ֆրանսիայի Սենատի քննարկմանը ներկայացվեց հայերի 1915թ. ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծը, որը մերժվեց 172 դեմ, 130 կողմ և 4 ձեռնպահ քվեարկությամբ:

- **Մարտի 26-ին** Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գործող թուրքական «Ընդդեմ ցեղասպանության» միության կողմից Մայնի-Ֆրանկֆուրտ քաղաքում բացվեց ցուցահանդես-հավաք նվիրված 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ին Ստամբուլում տեղի ունեցած վայրագ իրադարձություններին, որի ժամանակ թուրք ազգայնամուլները հարձակվելով հայերի, հույների, հրեաների և ասորիների առևտրական ու մշակութային հաստատությունների վրա, թալանեցին ու քարուքանդ արեցին ամեն ինչ:

- **Մարտի 26-ից ապրիլի 29-ը** Մեծ Բրիտանիայում գործող «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման կոմիտեն» ձեռնարկեց միջոցառում-

ների մի ընդարձակ շարք՝ նվիրված Մեծ եղեռնի 85-րդ տարելիցին: Մարտի 26-ին Լոնդոնի քատրոններից մեկում ցուցադրվեց Լուս-Անջելեսից Միքայել Հակոբյանի «Հայոց ցեղասպանություն» փաստավավերագրական ֆիլմը: Ապրիլի 16-ին նույն քատրոնում դասախոսություններով հանդես եկան հայ պատմաբաններ Արա Սարաֆյանը և Գրեգորի Թովալյանը: Ապրիլի 19-ին դասախոսությամբ հանդես եկավ Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: Ապրիլի 24-ին լոնդոնահայերը մասնակցեցին Սուրբ Սարգիս եկեղեցում կայացած պատարագին, որից հետո ցույց կազմակերպեցին Թուրքիայի դեսպանատան առջև:

- *Մարտի 29-ին* Շվեդիայի Ռիքսդագը հաստատեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը և դատապարտմանը նվիրված բանաձևը: Դեռևս 1999թ. դեկտեմբերի 4-ին Ուիսակա քաղաքում կայացավ շվեդ գործիչներից և շվեդահայերից կազմված «Համադրող կենտրոնի» առաջին ընդլայնված խորհրդակցությունը, որը ձեռնարկեց Շվեդիայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչելու ուղղությամբ համապատասխան փաստաթղթերի կազմման և բանաձևի քննարկման գործը:

Այդ գործընթացին անգնահատելի անձնական մասնակցություն բերեց Շվեդիայի «Չախ կուսակցության» կողմից խորհրդարանի անդամ ընտրված մեր հայրենակից Մուրադ Արթինը:

- *Ապրիլի 3-ին* Իտալիայի Կամերային (փոքր) խորհրդարանը քննարկեց Իտալիայի խորհրդարանի քննարկմանը ներկայացվող Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձևի նախագիծը:

- *Ապրիլի 9-ին* Բեռլինի ժողովրդավարության տանը կլոր սեղանի շուրջ ծավալվեց բանավեճ նվիրված «Բեռնավորված անցյալով Թուրքիան Եվրոպա կմտնի՞» թեմային:

Բանավեճը վարում էր «Վտանգված ազգերի կազմակերպության» նախագահ դոկտոր Թեսսա Հոֆմանը: Միջոցառմանը մասնակցում էին մեծ թվով գերմանացիներ, թուրքեր և հայեր, որոնք հիմնականում դատապարտեցին Հայոց ցեղասպանությունը և կոչ արեցին Գերմանիայի Բունդեսրազին՝ ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 12-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան քառասուն անդամներ հանդես եկան մի շարք ելույթներով՝ ոգեկոչելով Հայոց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը: Կոնգրեսականների ուղիղ եթեր հեռարձակված ելույթները կազմակերպել էր կոնգրեսի հայկական հարցերի համձնախումբը՝ համանախագահներ Ֆրենկ Փալոնի և Ջոն Փորրերի նախաձեռնությամբ: Համձնախումբը

մշակել էր թիվ 298 բանաձևը, որը ԱՄՆ-ի նախագահին կոչ էր անում Հայոց ցեղասպանության շուրջ համապատասխան նյութեր և ուսումնասիրություն ապահովել արտաքին գործերի նախարարության և արտաքին կապերի ծառայությունների բոլոր պաշտոնյաների համար:

- *Ապրիլի 13-ին* Գերմանիայի Վուպերթալ քաղաքի Հին սինագոգում կազմակերպվեց Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակին նվիրված հուշ-երեկո, որի նախաձեռնողն էր դոկտոր Միհրան Դաբաղի գլխավորած «Սփյուռք և ցեղասպանություն» հաստատությունը: Երեկոյին Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանը նվիրված խոսքով հանդես եկավ Վուպերթալի քաղաքագլուխ Ուլրիխ Յոլդանը:

- *Ապրիլի 14-ին* Վարշավայում գործող «Հայաստան» և «Լեհ-հայկական» ընկերությունները համատեղ հուշ-երեկո կազմակերպեցին նվիրված Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարելիցին:

- *Ապրիլի 17-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ֆրանսիայի Սենատի «Ֆրանսիա-Հայաստան» բարեկամության խմբի հինգ անդամներից բաղկացած պատվիրակությունը, որի անդամները թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում առանձին-առանձին հարկ համարեցին գրառել իրենց հետևյալ մտորումները.

1. «Եթե կա մի նախաձեռնություն, որի համար ես հպարտ եմ, դա Ազգային ժողովում 1915թ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ակունքներում լինելն է: 1998թ. մայիսի 29-ին այդ օրը իմ քաղաքական պայքարը և անձնական մաքառումները հատուկ իմաստավորում գտան: Այսօր Երևանում, ցեղասպանության այս թանգարանում, ես ավելի եմ համոզվում, թե որքանով է կարևոր պատմությունը ըմբռնելու աշխատանքը: Նա, ով հիշողության գործն է կատարում՝ հույս է ավետում:

Ժան Պոլ Բրես,

Ազգային ժողովի բարեկամության խմբի նախագահ:

2. «Երկրորդ անգամ այցելելով ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված այս հուշահամալիրը, զգացումները նույն են, բանի որ «ճշմարտությունը» վեր է ժամանակից: Այն կսպարտադրի բոլորին:

Ռ. Կազանով,

Ազգային ժողովի պատգամավոր:

3. «Ձգագմունքներ, ճանաչում, վշտակցում... Չեր ցեղասպանությունը մեր ցեղասպանությունն է: Մենք կպայքարենք համընդհանուր ճանաչման համար:

/// Ազգային ժողովի պատգամավոր Դրոմից:

4. «Ես երջանիկ եմ, որ երկրորդ անգամ գտնվում եմ հիշողության այս վայրում, որը զոհերին հիշեցնում է մի ազգի տառապանքները, որոնք արժանի են ավելիին, քան այն լուսությունը, որին ցանկանում են նրան դատապարտել:

Գի Տեսին, Ազգային ժողովի պատգամավոր, բարեկամության խմբի փոխնախագահ:

5. «Գլուխս խոնարհում եմ հայ ժողովրդի տառապանքների առջև: Ես մեկն էի կոմունիստական խմբակցության խոսնակներից 1998թ. մայիսի 28-ի այդ օրը: Պայքարը շարունակվում է:

Ռոժե Մեի, պատգամավոր Բուշ դյու Ռոնից, բարեկամության խմբի փոխնախագահ:

- *Ապրիլի 18-ից 21-ը* Երևանում Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան կազմակերպեց «21-րդ դարը առանց ցեղասպանությունների» նշանաբանով գիտաժողով, որին զեկուցումներով հանդես եկան 43 գիտնականներ: Գիտաժողովում ընթերցվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանի ուղերձը գիտաժողովի մասնակիցներին: Գիտաժողովի մասնակիցների առջև բարեմադթանքի խոսքով հանդես եկավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ:

- *Ապրիլի 22-ին* Երևանում իր աշխատանքները սկսեց հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, նշանավոր գրող և հրապարակախոս Անատոլ Ֆրանսի հիշատակին նվիրված «Անատոլ Ֆրանսը և հայ ժողովուրդը» նշանաբանով միջազգային գիտաժողովը, որի աշխատանքներին մասնակցեցին նաև իտալացի գիտնականներ:

- *Ապրիլի 22-ին* Մոսկվայում Ֆրանսիայի դեսպանատան առջև Մոսկվայի հայ բնակիչները, թվով քսան մարդ հավաք-մատացույցով իրենց բողոքը հայտնեցին Ֆրանսիայի Սենատի որդեգրած դիրքորոշման կապակցությամբ:

- *Ապրիլի 23-ին և 24-ին* Աթենքի հունահայ համայնքը կազմակերպեց Հայոց Մեծ եղեռնի 85-ամյակին նվիրված միջոցառումների շարք: Ապրիլի 23-ին Աթենքի «Ատիկոն» թատերասրահում տեղի ունեցավ հանդիսավոր ցերեկույթ, որին մասնակցեցին հունահայ համայնքային հասարակական-քաղաքական, բարեգործական, եկեղեցական, կրթամշակութային բոլոր կազմակերպությունները, Հունաստանի կառավարության, խորհրդարանի, կուսակցությունների,

Աթենքի նահանգապետարանի և քաղաքապետարանների ներկայացուցիչները: Ելույթ ունեցողների թվում էր Հունաստանի խորհրդարանի նախագահ Ապոստոլոս Կակլամանիսը:

- *Ապրիլի 23-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանում տեղի ունեցավ Անատոլ Ֆրանսի հիշատակի մեծարման հանդիսավոր արարողություն: Թանգարանում բացվեց ժամանակավոր ցուցահանդես նվիրված Անատոլ Ֆրանսի կյանքին և գործին:

Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի հուշապատի մեջ ամփոփվեց Փարիզում թողված Անատոլ Ֆրանսի գերեզմանից բերված հողով սափորը:

- *Ապրիլի 23-ին* Երևանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում կայացավ հիշատակի համերգ: Համերգից առաջ ներկաների առջև հանդես եկան Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը և Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Լավրնտի Բարսեղյանը:

- *Ապրիլի 24-ին* Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշահամալիր այցելեց շուրջ չորս հարյուր հազար մարդ, որոնք հարգանքի տուրք մատուցեցին ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

- *Ապրիլի 23-ին և 24-ին* Մեծ եղեռնի 85-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսություններ տեղի ունացան Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքում: Քաղաքի «Լեթերիա Մակեդոնիկոս Աբուտոն» սրահում կազմակերպվեց մեծ հավաք, որտեղ ելույթներով հանդես եկան հույն քաղաքական գործիչներ և հայ համայնքի ակտիվիստներ: Այնուհետև մասնակիցների երթը հանգրվանեց 3-րդ Ջորաբանակի հուշարձանի մոտ, որտեղ Հունաստանի և Հայաստանի օրհներգերի կատարմամբ ծաղկեսպակներ դրվեցին:

- *Ապրիլի 24-ին* քսան հազար հայեր Փարիզում Ֆրանսիայի Սենատի հրապարակում հավաքվելուց հետո ցույց-երթ կազմակերպեցին դեպի կառավարության շենքը՝ պահանջելով ընդունել Ազգային ժողովի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին կայացրած որոշումը:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը նշվեց Շվեդիայի Վեստերոս քաղաքում, որին մասնակցեցին շվեդահայ տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Պրահայի (Չեխիա) հայերը Թուրքիայի դեսպանատան առջև կազմակերպեցին ցույց՝ «Պահանջում ենք ճանաչել 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը», «Թուրքիա, մաքուր ձեռքերով մտիր 21-րդ դար և Եվրոպա», «Թուրքիա, ընդունիր 85 տարի առաջ

գործած հանցանքը» կոչերով: Ելույթներով հանդես եկան չեխերն ու հայերը: Նույն օրը երեկոյան Պրահայի Միջազգային արվեստի սրահում բացվեց Պրահայում ստեղծագործող տասնյոթ հայ նկարիչների ցուցահանդեսը՝ նվիրված Մեծ եղեռնի 85-րդ տարելիցին:

- *Ապրիլի 24-ին* Ուրուզվայի բազմամիութենական կազմակերպության կողմից Մոնտեվիդեոյի «Արմենիա» հրապարակում կազմակերպվեց Հայոց ցեղասպանության 85-րդ տարելիցին նվիրված արարողություն, որին բացի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից մասնակցում էին պետական նախարարներ, խորհրդարանի և կառավարության անդամներ, սենատորներ:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանին դրվեցին ծաղկեպսակներ, կատարվեցին Ուրուզվայի և Հայաստանի հիմները: Այնուհետև ելույթ ունեցավ օրվա միակ բանախոսը՝ Ուրուզվայի արտաքին գործերի նախարար Դիդլեո Օպերտինը:

- *Ապրիլի 24-ին* Բուենոս-Այրեսի (Արգենտինա) հայ համայնքի երիտասարդները քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկում համաքաղաքացիներին բաժանեցին գեղարվեստական հայտագիր: Հատուկ տեղադրված վրանում այցելուներին տեղեկությունների և տեսաֆիլմերի միջոցով ծանոթացնում էին հայերի ցեղասպանության մասին բազմաթիվ նյութերի հետ: Նույն օրը Բուենոս-Այրեսի Մայր տաճարում կազմակերպվեց միջեկեղեցական արարողություն, որը գլխավորեց Արգենտինայի հոգևոր առաջնորդ եպիսկոպոս Խորխե Մարիո Բերգոլիոն:

- *Ապրիլի 24-ին* հարյուրավոր բուլղարահայեր հավաքներ կազմակերպեցին Սոֆիայում, Պլովդիվում, Սլիվենում, Պազարջիկում: Սոֆիայում Համազգային կոմիտեն ծաղկեպսակներ դրեց Անհայտ զինվորի գերեզմանին և հայ ժողովրդի մեծ բայրեկամ, բուլղարացի նշանավոր պոետ Պեյու Յավորովի տուն-թանգարանի շենքի առջև: 1915թ. զոհերի հիշատակին կառուցված հուշարձանի մոտ կազմակերպվեց սգո հանդես:

- *Ապրիլի 24-ին* Սալոնիկի հայկական եկեղեցում տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հոգեհանգստի արարողություն: Հոգեհանգստից հետո եկեղեցում հակիրճ ելույթով հանդես եկավ Սալոնիկի նահանգապետ Պ. Պապադոպոլոսը, որը կոչ արեց Թուրքիային՝ «Ներողություն խնդրել հայերից»: Նույն օրը հայ երիտասարդները բողոքի երթ կազմակերպեցին դեպի Սալոնիկում տեղակայված Թուրքիայի հյուպատոսարան:

- *Ապրիլի 24-ին* Կիպրոսի մայրաքաղաք Նիկոսիայում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակի ոգեկոչման հանդիսավոր արարողություն: Համառոտ խոսքով հանդես եկավ Կիպրոսի Հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Սպիրոս Կիպրիանուն:

- *Ապրիլի 24-ին* Մոսկվայի Սուրբ Հարություն Եկեղեցու բակում կայացավ սգո և հիշատակի հանրահավաք՝ Մոսկվայի հայ բնակչության մասնակցությամբ: Հանրահավաքի մասնակիցներից կազմված մի խումբ եկեղեցու բակից կազմակերպված մեկնեց Թուրքիայի դեսպանատան ուղղությամբ, որտեղ և տեղի ունեցավ բողոքի ցույց:

Նույն օրը երեկոյան Մոսկվայի ամենաառաջնակարգ սրահներից մեկում՝ Մյուսյունների տան այունազարդ դահլիճում տեղի ունեցավ հավաքույթ:

- *Ապրիլի 24-ին* Ծիծեռնակաբերդ այցելեց Գերմանիայում գործող «Ընդդեմ ցեղասպանության» միության թուրք կանանց պատվիրակությունը, որը ծաղկեպսակ դրեց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին:

- *Ապրիլի 24-ին* Երուսաղեմում հայ համայնքի առջև հայտարարությամբ հանդես եկավ Իսրայելի կրթության նախարար Յոսի Սարիդը, որը 1915-ին հայերի դեմ իրագործած կոտորածը համարեց արդի ժամանակների ամենասարսափելի գործողություններից մեկը:

Նախարարի հայտարարությունը մեծ աղմուկ բարձրացրեց Թուրքիայում: Յոսի Սարիդը կառավարության ճնշումների տակ ստիպված հրաժարական տվեց:

- *Ապրիլի 24-ին* Սիրիայի Տեր-Ջոր քաղաքում կառուցված Սուրբ Նահատակների վանք այցելեցին երեսուն հազար ուխտագնացներ, որոնք դիտեցին եկեղեցում բացված Մեծ եղեռնի զոհերի հուշասրահի նոր ցուցադրությունը:

- *Ապրիլի 25-ին* Ավստրիայի խորհրդարանական հանձնաժողովը քննարկեց «Կանաչների միության» խորհրդարանական խմբի առաջարկությունը խորհրդարանի նիստի օրակարգում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը մտցնելու մասին: Հանձնաժողովը մերժեց առաջարկությունը:

- *Ապրիլի 25-ին* Պրահայի Սուրբ Սավադոյր եկեղեցում տեղի ունեցավ Հայոց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշ-երեկո, որին կազմակերպիչներն էին չեխական «Մարդը կարիքի մեջ», «Կարիտաս», «Համագոյություն 21» կազմակերպությունները և Յիլիվայի հայ համայնքը: Մասնակիցները կոչ արեցին Չեխիայի խորհրդարանին՝ ընդունել մի օրենք, որը կդատապարտեր 1915 թվականին Թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 29-ին* Կրակովում (Լեհաստան) տեղի Հայկական մշակութային միության ջանքերով կազմակերպվեց պատարագ, որի արարողությանը ներկա էին երեք հարյուրից ավելի լեհահայեր: Այնուհետև ծաղկեպսակ դրվեց Կատինում կանգնեցված խաչի տակ՝ ի նշանավորումն մարդկության դեմ կատարված բոլոր ոճրագործությունների զոհերի հիշատակի:

- *Ապրիլի 29-ին* Գերմանիայում բնակվող հայերը կազմակերպեցին ցույց նվիրված Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը: Մեկուկես ժամ Բեռլինի կենտրոնում կանգ է առել տրանսպորտի երթևեկությունը: Ավելի քան 300 ցուցարարներ քայլելով անցել են Բուրֆյուրշտենդամ փողոցով մինչև Թուրքիայի դեսպանատուն, որտեղ հանդես են եկել ելույթներով և հայրենասիրական երգերով:

- *Մայիսի 5-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցեց Իրաքի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության պատվիրակությունը, որը դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը, այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառեց. «Իրաքի պատվիրակությունը այցելեց նահատակների հուշարձանին և հայերի ջարդերի թանգարան: Այն, ինչ տեսանք, ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի իրավունքի հանդեպ կատարվել է գարշելի մի ոճիր... Ողորմի նահատակներին»:

- *Մայիսի 17-ին* լինելով թանգարանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության Պաշտպանության նախարարության պատվիրակության ղեկավար, փոխնախարար, ծովական Լուսեյին Ալի Աբրատսին տպավորությունների մատյանում գրեց. «Ցավում ենք հայերի հետ պատահածի համար, բոլորս Ադամից և Եվայից ենք սերվել... Ցանկանում ենք, որ հայ ժողովուրդը վերականգնի և շարունակի իր կյանքի առաջընթացը»:

- *Մայիսի կեսերին* Շառլ Ազնավուրը մերժեց Ֆրանսիայի Սենատի նախագահ Բրիստիան Պոնսլեի առաջարկը՝ ապահովել հուլիսի 14-ին երկրին ազգային տոնի առթիվ կազմակերպվելիք հանդիսության գեղարվեստական մասը: Դրանով նա իր բողոքն արտահայտեց երկու անգամ Սենատի օրակարգից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևի համման դեմ: «Եթե հուլիսի 14-ին Սենատի համար երգեի, պիտի նշանակեր ուրանալ ծագումս: Մյուս կողմից, դա պիտի նշանակեր կտրել ինձ սփյուռքից, նաև՝ վավերացնել այն, ինչ տեղի ունեցավ միատուն: Երբեք հակաթուրք չեմ եղել: Թուրք ժողովուրդը չգիտի ճշմարտությունը: Թուրքիան սպառնաց Ֆրանսիային: Արդյոք Ֆրանսիան այն երկիրն է, որին կարելի է սպառնալ: Մի քիչ տարօրինակ է քվում: Ամերիկայի պատճառով է, որ չի ընդունվում ցեղասպա-

նության փաստը» - հայտարարեց Ազնավորը:

- *Մայիսի 15-ին* Լիբանանի խորհրդարանը ճանաչեց Օսմանյան կայսրությունում 1,5 մլն հայերի ցեղասպանությունը, նշելով, որ դրա միջազգային ճանաչումն ապագայում կօգնի նման ոճիրների կանխմանը:

- *Մայիսի վերջին* Իսրայելի արտգործնախարար Դեվիդ Լեվին իր թուրք պաշտոնակիցներին հղած մամակում փորձեց մեղմել թուրք-իսրայելական հարաբերություններում ծագած լարվածությունը, նշելով, որ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հարցը պետք է քննեն պատմաբանները, և որ իսրայելցի երկու նախարարների ավելի վաղ արած հայտարարությունները «չեն արտացոլում Իսրայելի կառավարության դիրքորոշումը»:

- *Հունիսի 7-ին* Ամերիկայի հայկական 19 կազմակերպություններ ղյմեցին ԱՄՆ-ի կոնգրեսի միջազգային հարաբերությունների կոմիտեին, կոչ անելով օրակարգ մտցնել Օսմանյան Թուրքիայում 20-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ բանաձևի քվեարկությունը:

- *Հունիսի 17-ին* Փարիզում Ֆրանսիայի Սենատի «Մեդիցիս» դահլիճում տեղի ունեցավ համաժողով «Հայ-թուրքական երկխոսությունը այսօր հայկական հարցի մասին» նշանաբանով, որին զեկուցումներով մասնակցեցին մտավորականներ Հայաստանի Հանրապետությունից, Թուրքիայի Հանրապետությունից և ԱՄՆ-ից: Համաժողովի աշխատանքներին լեվի-լեցուն դահլիճում ներկա էին մտավորականներ Ֆրանսիայից, Գերմանիայից, Բելգիայից, Շվեյցարիայից, Շվեդիայից, Թուրքիայից:

- *Հունիսի 18-ին* Փարիզում գործող «Ապրիլի 24» հանձնախումբը շուրջ տասը հազար մասնակիցներով ցույց կազմակերպեց՝ Փարիզի փողոցներով շարժվելով մինչև Սենատի հրապարակ: Յուզարարները պահանջեցին Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին բանաձևը Սենատի օրակարգ մտցնել: Յույցի ժամանակ ելույթ ունեցան Սենատի կոմունիստական և սոցիալիստական կուսակցությունների խմբակցությունների ղեկավարները:

- *Հուլիսի 14-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության Պաշտպանության նախարարության պատվիրակությունը՝ փոխնախարարի գլխավորությամբ: Թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում պատվիրակության ղեկավարը կատարեց հետևյալ գրառումը. «... Հայաստանի ժողովրդի զանգվածային սպանդի մասին պատմող նյութերի դիտումը, որոնք Հայաստանի պե-

տության և ժողովրդի պատմության ցավալի մի հատվածի վկայությունն են, մեծ ցավ և վիշտ առաջացրեց: Անշուշտ զանգվածային այս սպանող միջազգային իրավունքի և նորմերի տեսակետից դատապարտելի է: Հուսով ենք, որ Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարությունը վառ պահելով այս տարեթիվը, ճիշտ ու իրապես փոխանցելով այն գալիք սերունդներին, պայմաններ կատեղծեն, որպեսզի միշտ ուշադիր լինեն իրենց շուրջը ստեղծվող սպառնալիքներին և դավադրություններին և թույլ չեն տա, որ պատմությունը այլ տեսքով և ձևով կրկնի իրադարձությունները»:

- **Հուլիսին** ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ և CNN հեռուստաընկերության սեփականատեր Թեդ Թեռների ֆինանսավորմամբ ու պատվոնախազահությամբ Նյու Յորքում անցկացվեց «Կրոնապետերի և հոգևոր առաջնորդների հազարամյակի համաշխարհային խաղաղության համաժողով»: 4-օրյա համադիպման ընթացքում 1000-ից ավելի բարձրաստիճան հոգևորականներ աղոթեցին և խաղաղության ուղիներ որոնեցին: Համաժողովին ներկա չէին Հռոմի պապը, Դալայլաման և Երուսաղեմի մուֆթին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն ՄԱԿ-ի ամբիոնից մասնավորապես հայտարարեց. «Իննգ տարի հետո Հայաստանը դեռևս սպասում է Յեղասպանության համաշխարհային ճանաչմանը»:

- **Հուլիսի վերջին** Կալիֆորնիայի Սենատը միաձայն վավերացրեց սենատորներ Ադամ Շիֆի և Ժակ Փուչիկյանի օրինագիծը 1915թ. ցեղասպանության զոհերի ապահովագրական պահանջների և հատուցման վերաբերյալ: Խոսքը 1890-1915թթ. ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններում գույք ապահովագրած անձանց և նրանց ժառանգների փոխհատուցման իրավունքի մասին է:

- **Հուլիսի 28-ին** Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը դիտեց և Մեծ եղեռնի հուշահամալիրում ցեղասպանության զոհերին հարգանքի տուրք մատուցեց Ուկրաինայի Օդեսա քաղաքի պատվիրակությունը: Օդեսայի քաղաքապետ Ռ. Բողեպանը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառեց՝ «Հայ ժողովրդի հերոսական կայունության և ողբերգության օրինակը պետք է բոլորին հիշեցնի, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ազատության և ապրելու իրավունք ունի: Մենք գլուխ ենք խոնարհում զոհերի կիշատակի առջև և համոզված ենք, որ Հայաստանը միշտ կլինի Հզոր և Ազատ երկիր»:

- **Օգոստոսի 10-ին** Արգենտինայի Բուենոս-Այրես նահանգի կառավարության հրավերով քաղաքային խորհրդարանի «Դորադո հոլ» օրենսդրական դահլիճում կյոք սեղանի շուրջ տևող ունեցան քննար-

կումներ Հայոց ցեղասպանության պատմական փաստի շուրջ: Ձեկուցումներով հանդես եկան պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանը, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը և արգենտինահայ իրավաբան, դոկտոր Պասկուալ Օհանյանը:

- *Օգոստոսի 29-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան և Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Հունաստանի Ազգային պաշտպանության պատվիրակությունը Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Մանուսոս Պարալոդակիսի գլխավորությամբ:

- *Օգոստոսի 30-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց և գրառում կատարեց Սիրիայի Արաբական Հանրապետության մշակույթի նախարար Միա Քանուտը:

- *Մեպտեմբերի 6-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառում կատարեց Իսպանիայի Սահմանադրական դատարանի նախագահը:

- *Մեպտեմբերի 7-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառում կատարեց Լեհաստանի հանրապետության փոխվարչապետ, Էկոնոմիկայի նախարարը:

- *Մեպտեմբերի 21-ին* ԱՄՆ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի Միջազգային հարաբերությունների և մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովը հավանություն տվեց Կոնգրես ներկայցվող թիվ 398 բանաձևին, որը սահմանում էր Միացյալ Նահանգների դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, մասնավորապես՝ «Կոչ է անում Միացյալ Նահանգների նախագահին՝ ապահովելու մարդու իրավունքների հարցերով զբաղվող ամերիկյան դիվանագետների կրթական ծրագրերի շրջանակներում Հայոց եղեռնի վերաբերյալ ուսուցումը: Կոչ է անում Միացյալ Նահանգների նախագահին Ապրիլի 24-ի իր ամենամյա ելույթում հստակորեն բնութագրել Հայոց եղեռնը որպես ցեղասպանություն»:

Այս բանաձևը ներկայացված էր Ներկայացուցիչների պալատի անդամներ Ջորջ Ռադանովիչի և Դեվիդ Բոնիորի կողմից, որը հովանավորում էին 140 այլ կոնգրեսականներ:

- *Մեմտեմբերի 27-28-ին* Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի գրադարանի Մեդիսոնի անվան մասնաշենքում տեղի ունեցավ «Հայոց ցեղասպանության ամերիկյան արձագանքը» խորագիրը կրող համաժողովը, որը կազմակերպել էին Կոնգրեսի գրադարանը և Հայկական ազգային ինստիտուտը:

- *Մեպտեմբերի 28-ին* ԱՄՆ Կոնգրեսի Միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովը քննարկեց սեպտեմբերի 21-ին իր ենթահանձնաժողովի կողմից ընդունված թիվ 398 բանաձևը և հետաձգեց այն:

- *Մեպտեմբերի 28-ին* Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր այցելեց Բեյրութի (Լիբանան) քաղաքապետ Աբդել Մունեմ Արիսը, որը միաժամանակ քանգարանի մուտքի մոտ տնկեց Բեյրութից բերված եղևնին:

- *Հոկտեմբերի 3-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի Միջազգային հարաբերությունների կոմիտեն քննարկեց թիվ 398 բանաձևի նախագիծը և այն ընդունեց ձայների մեծամասնությամբ (թեր` 24, դեմ` 11, ձեռնպահ` 2):

- *Հոկտեմբերի 3-ին* Կոնգրեսի միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովի կողմից օրինակված ընդունելուց անմիջապես հետո Թուրքիայի հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր որ օրինակված չի համապատասխանում պատմական իրողություններին:

Նույն օրը երեկոյան Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Սեզերը հեռախոսազրույց ունեցավ ԱՄՆ-ի նախագահ Քլինթոնի հետ և խնդրեց նրան անձնական մասնակցություն ցուցաբերել հարցի քննարկումը մերժելու գործում:

- *Հոկտեմբերի 3-ին* Մեծ եղևնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության բանգարան այցելեց Թայիլանդի դեսպան Ռանգսան Ֆահոյթիին, որը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Շատ ցանկալի է լսել հայոց պատմության այս ողբերգական շրջանի մասին: Ես ցանկանում եմ կարեկցել աշխարհի բոլոր այն մարդկանց, ովքեր կորցրել են իրենց ընտանիքները»:

- *Հոկտեմբերի 5-ին* Թուրքիայի կառավարությունը որոշեց Հայաստանի դեմ կիրառել առաջնային պատժամիջոցներ, արգելելով Հայաստանի քաղաքացիներին մուտքի վիզաներ տալը և փակեց օդային միջանցքը:

- *Հոկտեմբերի 12-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում հետաձգվեց Հայկական բանաձևի քննարկումը մինչև հոկտեմբերի 17-ը:

- *Հոկտեմբերի 18-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Կլինթոնը հատուկ ուղերձով դիմեց Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Դենիս Հասթերթին և խնդրեց օրակարգից հանել թիվ 398 օրինագծի քննարկումը:

- *Հոկտեմբերի 19-ին* Ներկայացուցիչների պալատի նիստից մի քանի րոպե առաջ պալատի նախագահը ընդառաջելով ԱՄՆ-ի նախա-

գահի ուղերձին օրակարգից հանեց Հայկական բանաձևը:

- **Հոկտեմբերի 21-ին** Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Սեզգերը շնորհակալական նամակ հղեց ԱՄՆ-ի նախագահին՝ ցեղասպանության օրինագիծը տապալելու համար:

Նամակում ասվում էր. «Դուք ընդմիշտ կարևոր տեղ կգրավեք թուրքերի սրտում ուրպես իսկական բարեկամի, որը մեծ ներդրում ունեցավ այս օրինագծի կասեցման համար»:

- **Հոկտեմբերի 24-ին** Երևանում գտնվող Միավորված Ազգերի Կազմակերպության միգրացիայի միջազգային կազմակերպության նախագահ Բրանսոն Մակ Բինլին այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան: Թանգարանի տպավորությունների մատյանում նա գրառեց. «... Այսօր մեր մտքերը ուղղված են դեպի հայ ժողովրդի տառապանքները, բայց նաև հուսով ենք, որ իրենց անկախ Հայրենիքում նրանք կունենան ավելի լավ կյանք: Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության իմ բոլոր գործընկերներից ցանկանում եմ, որ իրենց ջանքերի գնով վառ պահեն հայ ժողովրդի պատմությունը»:

- **Հոկտեմբերի 27-ին** գումարվեց Թուրքիայի Ազգային Անվտանգության խորհրդի հերթական նիստը, որը որոշում կայացրեց կազմել և գործողության մեջ դնել հակահայկական միջոցառումների ծրագիր:

- **Հոկտեմբերի 27-ին** Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովը որոշում կայացրեց նախագահության առընթեր գիտական խորհուրդ հիմնել Հայոց ցեղասպանության պնդումները ուսումնասիրելու նպատակով: Գիտական խորհրդի ղեկավար է նշանակվել Ազգային ժողովի քարտուղար Վահիթ Էրդեմին:

- **Հոկտեմբերի 31-ին** Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Բելառուսի Հանրապետության վարչապետ Վ. Երմոշինը: Թանգարանի մատյանում նա թողեց հետևյալ գրառումը. «Հայ ժողովրդի անմեղ զոհերի նկատմամբ ցավի և խոր վշտի զգացում է առաջ բերում այս թանգարանի այցելությունը: Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին յուրաքանչյուր չորրորդ բնակչին կորցրած բելառուսական ժողովրդին հատկապես հասկանալի է անմեղ մարդկանց ոչնչացման ողբերգությունը... Թող Հայաստանի հողում ծաղկի խաղաղությունը և բարեկամությունը»:

- **Նոյեմբերի 2-ին** Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանի բացառիկ հայրցագրույցը Ազգային հեռուստատեսությամբ, որտեղ նա հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի օրակարգից բանաձևի քննարկման հետաձգումը չի կա-

րող պարտություն համարվել, ընդհակառակը, այն մեծ նվաճում էր այն առումով, որ նման մակարդակով նախկինում Հայոց ցեղա սպանության հարցը երբեք չի քննարկվել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում:

- *Նոյեմբերի 5-ին* Չեխիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը լինելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանում, գրառեց. «Իմ պատվիրակության անունից ցանկանում եմ իմ անկեղծ ցավակցությունը հայտնել հայ ժողովրդին, որ նման ձևով տառապել է իր պատմության ընթացքում: Եկեք հուսանք, որ նրա ապագան իրեն կտա միայն հաջողություն և արդար քաղաքագետներ»:

- *Նոյեմբերի 8-ին* Ֆրանսիայի Սենատը ընդունեց Մարսելի քաղաքազուլիս Ժան Կլոդ Գոդենի ներկայացրած օրինագիծը (164 կողմ, 40 դեմ, 4 ձեռնպահ) 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը հրապարակավ ճանաչելու մասին: Ներկաները այդ իրադարձությունը ընդունեցին ծափահարություններով և հոտնկայա «Մարսելյեզ» երգելով:

- *Նոյեմբերի 10-ին* Հոունի պապ Հովհաննես-Պողոս Բ-ն ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Պապի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի համատեղ հայտարարության մեջ առաջին անգամ նշվում էր «ցեղասպանություն» բառը: Վատիկանում հրապարակված փաստաթղթում մասնավորապես ասվում էր. «20-րդ դարը նշանավորվեց ծայրահեղ մի դաժանությամբ: Դարասկզբի Հայոց ցեղասպանությունը նախաբանը եղավ հետագա սարսափների»:

- *Նոյեմբերի 15-ին* Եվրախորհրդարանն ընդունեց (234 կողմ և 213 դեմ) Թուրքիայի վերաբերյալ հատուկ զեկույց՝ «Թուրքիայի առաջընթացը անդամակցության ճանապարհին» խորագրով, որի մեջ ներառվել էին Հայաստանի և հայերին վերաբերող դրույթներ: Եվրախորհրդարանը կոչ է անում Թուրքիային երկխոսություն սկսել Հայաստանի հետ, վերացնել շրջափակումը, հաստատել դիվանագիտական և առևտրատնտեսական հարաբերություններ երկու երկրների միջև:

- *Նոյեմբերի 17-ին* Իտալիայի խորհրդարանի ստորին պալատը ձայների ճնշող մեծամասնությամբ որոշում ընդունեց, որտեղ հորդորում է ճանաչել ներկայիս թուրքական հանրապետության հիմնադրումից առաջ հայ փոքրամասնության դեմ իրագործված ցեղասպանությունը (հողված 10), բարելավել հարաբերությունները կովկասյան բոլոր հարևանների հետ (հողված 20) և կոչ է անում թուրքական կառավարությանը երկխոսություն սկսել Հայաստանի հետ (հողված 21):

- *Նոյեմբերի 20-ին* Թուրքիայի նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների կազմակերպության 14-րդ ընդլայնված նիստում հայտարարեց, որ Եվրամիության առաջարկությունները չեն կարող ընդունվել երկրի իշխանությունների կողմից:

- *Նոյեմբերի 21-ին* Թուրքիայի Անտալիա քաղաքում ելույթ ունենալով Թուրքիա-Եվրախորհրդարան խորհրդարանական համատեղ հանձնաժողովի նիստում, Թուրքիայի Արտաքին գործերի նախարար Ջենը խիստ արտահայտություններով հանդես եկավ Եվրախորհրդարանի և Եվրամիության դեմ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Եվրախորհրդարանի ընդունած Ձեկույցի կապակցությամբ:

- *Նոյեմբերի 23-ին* Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը ետ ուղարկեց իր խորհրդարանի առաջարկը, որը նախատեսում էր նոյեմբերի 27-ին կառավարության կողմից հայտարարվելիք «Յեղասպանության գոհերի հիշատակի օրվա» կապակցությամբ հրեաների ողջակիզման հետ նշել նաև 1915թ. հայերի կոտորածի մասին:

- *Նոյեմբերի 29-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության անվտանգության ծառայության պատվիրակությունը ծառայության տնօրեն գեներալ-գնդապետ Պատրուշևի գլխավորությամբ: Այցելուների տպավորությունների մատյանում պատվիրակության ղեկավարը գրառեց. «Մարդկային երևակայությունը խոցում են այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցավ 1915 թվականին և դրանից առաջ հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում: Բայց կարևորը պատմությունն իմանալն է այնպես, ինչպես նա կայր, ճշմարտացի և օբյեկտիվ: Մենք համոզված ենք, որ հայ ժողովրդի ապագան լուսավոր է, և Հայաստանն ու Ռուսաստանը միշտ միասին կլինեն»:

- *Դեկտեմբերի 6-ին* այցելելով Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության քանգարան, Իսրայելի արտաքին գործերի փոխնախարար Նավաֆ Մասալահը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Այն, ինչ-որ մենք նոր տեսանք, սարսափելի է և ցնցող: Ոչ ոք չի կարող անտարբեր մնալ՝ դեմ առ դեմ կանգնելով դրան: Ես ինձ զգացի հայ ժողովրդի հետ տառապելիս և ցանկանում եմ, որ նա շարունակի սպրել իբրև ուժեղ, անկախ և ազատ ժողովուրդ, որը գոյատևել և կերտել է իր հոյակապ մշակույթը: Հայտնելով մեր անկեղծ ցավակցանքը, մենք կոչ ենք անում աշխարհին, նույնիսկ այսօր, պատշաճ դասեր քաղել անցյալից և ամեն ինչ անլ, որ նման բաներ երբեք չկրկնվեն»:

- *Գեկտեմբերի 12-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Գերմանիայի Դաշնության Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավորների մի պատվիրակություն, որի անդամները ստորագրեցին հետևյալ գրառման տակ. «Մահացածները կոչված են առ Աստված: Ողջերը պիտի համապագ գթություն աղերսեն և համատեղ ձգտեն, որ այլևս երբեք չկրկնվեն այդօրինակ իրադարձությունները»:

- *Գեկտեմբերի 13-ին* Մեծ եղեռնի հուշամալի և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց ԱՄՆ-ի Պաշտպանության նախարարության պատվիրակությունը՝ նախարարության Եվրոպայում ամերիկյան զորքերի ծրագրավորման և քաղաքականության դեպարտամենտի տնօրեն գեներալ-մայոր Չարլզ Սիմպսոնի գլխավորությամբ: Գեներալը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում կատարեց հետևյալ գրառումը. «Եկեք չմոռանանք այն ողբերգությունը, որը ներկայացված է այստեղ: Մենք չպետք է մոռանանք, որպեսզի չթողնենք այն նորից կրկնվի»:

!!

ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ԼԱՎՐԵՆՏԻ ԱՇՈՏԻ

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅՆՈՐԵՆ
ԴԱՏԱՊԱՐՏԱՆ ԵՎ ՃԱՆԱՉԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1915-2000 թթ.)

Հանձնված է շարվածքի 20.02.2001թ.: Ստորագրված է
տպագրության 24.03.2001թ.: Չափսը 60x84 1/16: Թուղթ № 1,
տպագրական 4.8 մամուլ: Տպաքանակ 250: Պատվեր № 4:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տպարան,
Երևան 1, Արտվյան 15

[800 17]

A 11
86327